

***BİZ CƏFƏRZADƏLƏR
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ
BAKI – 2001***

*We, the Jafarzades
by Aziza Jafarzade
Baku – 2001*

*Mənbə: AZERİ.org, 2003
Veb direktor: Betti Bleyer
Veb üçün hazırlayan: Arzu Ağayeva
Veb master: Ülviyyə Məmmədova*

BİZ CƏFƏRZADƏLƏR
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

Redaktor: Kəmalə Cəfərzadə
Kompüter yığımı: Aidə Qafarova

Cəfərzadə Ə.M., Cəfərzadə M.M., Cəfərzadə Ə.M.
«BİZ CƏFƏRZADƏLƏR», Bakı – 2001

Kitaba yazıçı, professor Əzizə Cəfərzadənin bir nəslin tarixi fonunda XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan məkanında baş verən mühüm hadisələri əks etdirən «Rübabə Sultanım» romanı, filologiya elmləri doktoru Məmməd Cəfərzadənin «Biz Cəfərzadələr» bioqrafik yazısı və şerləri, filologiya elmləri doktoru Əhməd Cəfərzadənin «Adsız qəhrəmanlar» povesti və «Eşitdiklərimdən, gördüklərimdən yadımda qalanlar» yazısı daxil edilmişdir. Bu kitab Əzizə xanım Cəfərzadənin 80 illiyinə oğlu Turanın hədiyyəsidir.

©Turan İbrahimov

«ŞİRVANNƏŞR» – Bakı-2001

ÖN SÖZ

Bu kitab indi vətəndən uzaqlarda çalışan, qəlbi, düşüncələri hər an bizimlə olan qardaşım Turanın sifarişi ilə yazılıb. Sifariş deyəndə bir neçə il əvvəl bizim nəslin tarixi ilə bağlı heç nəyin unudulmaması, gələn nəsillərə çatdırılması kimi nəcib bir niyyətlə Turan bibim Əzizə xanım, atam Məmməd və əmim Əhmədə belə bir mövzu vermişdi: «Biz Cəfərzadələr». Və onların hər üçü bu tarixi ayrılıqda yazmışdı. Bu kitabda «Rübabə Sultanım» bioqrafik romanında bibim və əmimin hər ikisinin təfsiri birlikdə, atamın isə çox xəsis boyalarla işlədiyi yığcam yazı – «Biz Cəfərzadələr» ayrılıqda sizin mühakimənizə verilir. Turan çox istədi ki, biz əmimdən də bir müstəqil yazı verək. Onun üçün əvvəli də, sonu da əzabdan yoğrulmuş dünyada layiq olduğu həyatı yaşaya bilməyən, həyatın mənasını elmə, maarifə, insanlara xidmətdə görə, riyakar dünyadan küsüb ömrünün son illərini Allaha ibadətdə keçirən şair xəyalli, kövrək qəlbli əmimin həyatının ən məşəqqətli bir dövrünü əks etdirən «Adsız qəhrəmanlar» povestini bu kitaba daxil etməyi qərara aldım. Sovet dövlətinin qorxunc repressiya məşinindən keçmiş yazıq əmimin başına gələnlərdən sizin də hali olmağınızı istədik.

Bu kitabda XX əsrdən keçib gələrək XXI əsrə boylanın xatirələr, mənim, valideynlərimin uşaqlıq dünyamızın şirin nağılı kimi yaddaşımıza hopmuş, təkə bizim ailəyə məxsus, bizim bildiyimiz hekayətlər var. Bu kitabda indi qərib məzarlıqlarda uyuyan müqəddəs ulu nənəm Rübabə Sultan, bütün dünyanın yaraşığı, yazahəsret nənəm Böyükxanım, ömrünü uzaq ellərdə, yad evlərdə keçirən, gözümüzdən uzaq aylarda – illərdə qocalıb xəstə düşmüş, bu dəyişən dünya ilə barışa bilməyən atam, bir il bundan əvvəl bu dünyadan köç eyləyib min ilin ölülərinə qarışın əmim və yaxşılı-yamanlı insanlarla dolu itirilmiş bir dünya var. Bu dünya bizim nəslin yaddaşında yaşayır və biz istədik ki, yaddaşımızda, düşüncələrimizdə olanları Sizə çatdıraq.

Və bu kitab bir az bəxtəvər, bir az nisgilli uşaqlıqdan, məhrumiyyətlərlə dolu gənclikdən keçərək şöhrət çələngli qocalığa gəlib çıxmış bibim-anam Əzizə xanım Cəfərzadənin 80 illiyinə oğlu Turanın hədiyyəsidir.

Kəmalə CƏFƏRZADƏ

Qoşa alim qardaşlarım

*Məmməd və Əhməd Cəfərzadələrin
əziz xatirəsinə yazılmışdır*

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

RÜBABƏ

SULTANIM

XAN ATA KÖÇDÜ DÜNYADAN

Kimə? Kimə tapşırırsın? Arvadlarının hansına? Güləndam, gürcü gözəli sağ olsaydı? Ya xan qızı Fatma xanım. Məlik Mahmudun qızı? Axı Zibənnisa Sultan axırıncı balamdır. Özü çox da səbrli, dəyanətli deyil. Qorxacaqdı. Kişi əqrəbalardan hansına versəm, varidatımı özündən o yana keçirdəcək. Rəbiyə...

Birdən Nənəş dayə gözlərinin önündə canlandı... Ümitsizlik içində qəlbində bir ümid doğdu, canlandı, böyüdü, qətiyyətə çevrildi: «Nənəş arvad yaxşıdı. Uşaqların çoxunun dayəsi olub. İndi də qulluq eləyir. O biri böyüklərə pay-püş eləmişəm irsdən. Bu qalanı Nənəşə tapşıracağam. Ən yaxşısı odu. Özünə nə gerekdi? Başqa övladı, qohum-əqrəbası yoxdu. Dözümlü, qorxmaz, igid arvaddı. Balamın irs payının yerini təkçə o bilsə, qız böyüyəndə özünə yetirər.

Yoox. Vaxtında o möhtərəm Ağa Mirələsgər oğluyçün istədi qızı. Vermədim. «Mənim xan evində böyümüş qızım yığıcı seyidlər evində nə gün görəcək?» deyib elçiləri qaytardım. Ağa səbirli, dəyanətli adamdı. Bir neçə gündən sonra elçiləri təzədən göndərdi, gəldilər, sini dolusu mirvari, ləl-cəvahiratı qənşərimə qoydular ki, yeni bu o seyidlərdən, payyığanlardan deyil. Necə deyərlər alan dərvişlərdən deyil, verən dərvişlərdəndi. Bu dəfə də bəsirətim bağlandı. Vermədim, dedim «İndi də ağzıgöyçəklər deyəcək ki, xan qızını ləl-cəvahirata verdi». İndi onun evində olsaydı... Gerek Nənəşə tapşırım. Elə məndən sonra Şamaxıya çatan kimi aparıb salsın Ağa Mirələsgər ağanın qapısından içəri. Onda ruhum da arxayın olar. Bu bir-birilə didişənlərin əlinə keçib, anası cariyə olub deyə baş qaxıncı eləməzlər. Kəniyə çevirməzlər.

Bu fikirlə də son saatlarını yaşayan Xan uşaqlarının bir neçəsinə, xüsusilə sonuncu qızı Zibənnisa Sultana dayəlik eləmiş Nənəş arvadı yanına çağırırdı.

O biri otaqlarda yığışb xanın «deyillər səkəratdadı» fikriylə son nəfəs çəkməsini gözləyən əqrəba, yaxın dost-aşna xanın əmrindən təəccüblənmişdilər. Xan nəslin böyüklərindən birini də yox, dayə Nənəş arvadı yanına çağırmaqla neynəmək istəyirdi. Söz-söhbət elə bu yondəydi...

...Görünməz, neyçün də qəribə. Bütün son nəfəsi zamanı belə söhbətlər olub. Zamanın hökmü, insan əxlaqının nəticəsi idi bu.

Belə bir söhbət gedirdi. Hə... Görəsən Nənəşi niyə çağırırdı yanına? Niyə çağıracaq, yəqin xəzinəsinin yerini bildirdi. Əh... Xəzinədə-xəzinə qalıb? Pay-püş elədi hamıya da. Yox, canım, olmamış olmaz. Kiçik qızı Sultanın, Zibənnisa Sultan adlandırdığı Sultanın pay-püşü, cer-cehizi

bəs necə olacaq? Ona nə qədər cəhiz gərəkdi ki, bir də, ay balam, bu qədər qohum-əqrəbanı, bu qədər yaxınları qoyub, deyirsən ki, qulluqçu, əlindən iş gəlməyən, süd verməkdən başqa bir şey bilməyən dayəyə yəni uspurt elədi xəzinəsini. Yox... Görəsən nə deyibdi? Əşi, nə deyəcək? Deyibdi ki, qız uşağı körpə vaxtdan yetim qalır, səndən xahiş eləyirəm, yəqin əmr eləyirəm, o uşağa yaxşı bax. «Sonbeşiyi çox istəyərlər», - deyiblər axı. Doğrudan elədi. Hərdən görürdüm qabaqlar Zibənnisa Sultanı qucağına alanda, kişi elə fərəhlənirdi ki, elə bil, nə bilim, nəvəsini, nəticəsini, kötükçəsini alıb qucağına, elə bir arzuynan...

Sırtıqlardan biri dedi (yavaşca, başqaları eşitməsin):

-Əşi, görəsən, Nənəşnən cavanlığında arasında nə varmış, indi də nə tapşırır.

Ağsaqqal bir kişi müdaxilə elədi:

-Bura bax, sözünüz var, söz danışın, ölənün dalınca qırdığınız bəs deyil, hamının gedəcəyi bu yolda olan adama belə böhtan sözü deməyin. O halal adam idi. Belə işlərlə məşğul olmazdı.

-Hə... Halallığı məlum idi. Neçə arvad, neçə siğə, neçə cariyə...

-Dedim sizə ki, dilinizi kəsin, bəsdir. Bir-birimizin ətini yeyə-yeyə verdik güdaza torpağımızı da, vətənimizi də. Qaldıq, düşdük diyarbədiyar. Elə bil sapanda qoyulan daş idi, hərəmizi bir diyara tulladılar. Allah urusun evini yıxsın, erməninin ondan betər.

-Əşi, vallah, nə urusda təqsir var, nə də ermənidə, təqsir özümüzdədi. Əvvəldən birliyimiz olsaydı, əvvəldən bir-birinin ayağının altını qazımasaydıq, bir-birinə üsul biçməsəydik, bir-birinin ətini əlimizə düşmə yeməsəydik, dağıtmasaydıq, belə olmazdı. Baş-başa verib - bütün xanlıqları deyirəm e... Bir Şamaxı neyniyəcəkdi. Şamaxı yenə davam gətirdi. Axıracan əlindən gələni elədi. Allah Mustafa xanın dadına yetsin, rəhm eləsin ona son ayaqda. Ancaq əlindən gələni, doğrudan da, elədi. Elə Abbas Mirzənin qoşununda qabaqda gedən ən güclü sərkərdələrdən biri o idi. Nə isə, keçib, olacağa çarə yoxdu. Amma heç olmasa, bundan sonra bir-birimizdən muğayat olaq, bir-birimizə yaği kəsilməyək.

-Day bundan sonrası var? Bütün xanlıqlar, 14 xanlıq, sultanlıq əldən getdi. Millətin yarıdan çoxu qaldı Arazdan o tayda, yarı bu tayda.

-Nə danışırısan, ay kişi, bundan sonra bizdən birləşən olmaz. Birləşdirən sərkərdə, başçı lazımdı, o da ki, bizdə yoxdu. Qırılan qırıldı, dərbədə düşən dərbədə düşdü. Allah urusların, ermənilərin evini yıxsın.

-Allah yıxıncan özümüz yıxeydiq kaş. Yazıqdılar, fağirdilər deyib erməniləri, donuzu dəriyə buraxan kimi, öz əlimizlə urusa, o kafir oğlu kafirə bələdçi elədik. Bilirsən necə şirin dilnən, cici-bacılıqnan canımıza, qanımıza, qılığımıza girirdilər? Arvadları bir yandan, qız-gəlinləri bir yandan cavanlarımızın beynini yedi, üstəlik də, kişiləri... İşimizə guya yarırdılar. Nə deyirdin - bəli, nə deyirdin - baş üstə. Hə... Belə olar da axırı.

Hazırlıq gecə gedirdi. Kimsə soruşdu, balam, bu it uşağı cavab verib axı, razılıq verib axı. Neyçün hazırlığı gecəyə salmışsınız? Heç bilmirik nəyi neynirik. İzin versələr də, qorxuram.

-Nədən qorxursan?

-Qorxuram ki, soldatlar gündüzün günorta çağı üstümüzə düşüb alalar əlimizdən.

-Qəbir qazılıb?

-Hə, dünəndən. Nökər getmişdi, bir neçə adam getmişdilər.

-Getdilər, harda qazdılar qəbri?

-Harda olacaq? Necə vəsiyyət eləmişdi, eləcə. Dedi ki, atam da, babam da, babalarımızın hamısı o təpənin üstündə basdırılıb. Bir növ təpə bizim nəsil sərdabəsidə, mənə də orada basdırarsız.

-Nə deyirəm ki, vallah, ancaq hər halda gecə.

-Nə təhər, arabada?

-Yox, araba çala-çuxura düşəcək, araba çətin olacaq, tabutu atıb tutacaq. Yol-riz fərli döyül axı. Fərlisiynən gedə bilmərik, təzə görüb, üstümüzə düşə bilərlər.

-Bəs neynəyəcəksiz?

-Heç nə, atı yan-yanaşı uşaqlar sürəcək, cilovdar da olacaq. Oturub üstündə tabutu tutanlar da olacaq. Elə aparacaqlar, elə aparacağıq.

-Allah köməyiniz olsun.

-Amin...

...Karvan yavaş-yavaş irəliləyirdi. Dəvələrə yüklənmiş əşyalar, yüklərin üstünə mindirilmiş arvad-uşaq, gecənin qaranlığında bəzisi yuxulayıb, bəzisi mürgü döyür, bəzisi pişik kimi gecə qaranlığında görən gözləri ilə yollara baxırdı. İrəlində çarvadar gedirdi. Çarvadar bu yolları çox yaxşı tanıyırdı. Çarvadarın dalıycan bir neçə atlı, onlardan sonra tabutun yükləndiyi qoşa at və bu atların üstündə, tabutun arxasında oturub onu qucaqlayıb saxlayan və aram-aram atları sürən cavanlar gedirdi.

Atlar bir-birindən yarım addım da geri qalmırdı. Hamısı gecənin qaranlığına alışmışdı. Bu gecənin qaranlığında düşməne ürəklərinin bütün nifrətilə irəliləyirdilər. Ürəklərində bütün nifrət baş qaldırmışdı.

İlahi! - deyə düşünürdü Zibənnisa Sultan. Axı xanın axır vaxtına düşmüşdü Zibənnisa.

-İlahi, ilahi! - deyirdi, - nədi günahım?

...Karvan gedirdi. Dərd, bəla, hamısı bir yerə yığılmış, dəvələrin üstündəki mürgü döyən qadınların, arvadların, ana qucağında dərin yuxuya dalmış övladların, o cümlədən, Zibənnisa Sultanın yanıycan gedirdi bu bəla. Nə gəlirdi arxasınca? Öndəki tabutda gedən onların ümidi idi, pənahı idi. Hamısı ona göz dikmişdi. Qocalsa da, əldən düşsə də, düşməni əlində qalsa da, artıq doğulan torpaqlara ayağı dəyməsə də, yalnız meyidinin o torpaqlarda dəfn olunmasına icazə verilsə də, böyük bir ümid, böyük bir inam, böyük bir həqiqət gedirdi tabutun içində. Bu həqiqət hərənin ürəyində bir cür səs salırdı, bir cür dillənirdi, bir cür danışdı.

Biri deyirdi, - rəhmətlik böldü-bölmələdi, pay-püş elədi, hər yana dağıtdı, day fikirləşmədi ki, bundan sonrası da var axı. Oğlanlarından biri sağ qalıb, yerini davam elətdirə bilərdi.

O birisi fikirləşirdi ki, - yaxşı elədi, xəzinəyə göz dikənlər övladlarını, arvadlarını həmişə təqib edəcəklər. Yaxşı elədi ki, hər şeyi vaxtıyan pay-püş elədi, qurtardı getdi.

O birisi deyirdi, - qurtarmadı, mən onu tanıyıram, mən onu bilərəm, o bizim əlimizdən çıxartmaq üçün elədi bunu. Bilirdi ki, arvadlarına, övladlarına aman verməyəcəyik. Günün birində pırt deyib baş qaldıracaq Şirvanın adlı bəylərindən biri, adlı xanzadələrindən biri.

O birisi deyirdi, - yox... Bu urus elə şeylərə baxan deyil. Elə almayıb ki, bir də əlindən buraxa...

...Axşamladıq. Yaman yerdə axşamladıq.

-Niyə?

-Bir yiyəmiz olmadı, xanlar hərəsi özündən bir hoqqa çıxartdı, hərəsi özündən dedi, hərəsi özünü baş bildi, Verdilər güdaza vətən torpaqlarını. Urusun, soldatın tapdığı altında qaldı vətən torpağı. O taydakılar heç olmasa, müsəlman əlindədilər. Biz yağlı, kafir əlinə keçdik, kafir əlinə. Bu dərd bütün dərdlərdən ağırdı. Düzdür, uruslar əvvəldən də gah xanların, bəylərin, pırculların əlindən aldı, gah da təzə dəbnən qayıtdı.

...Bəylər çıxdı meydana, düşəcəyə seydiləri çıxdı meydana, yalançı şahidlər çıxdı meydana. Nə qalmadı görməsin bu vətən torpağı, bu yazıq millət. ... uyuşmur, yazıq elədilər, elə özümüz elədik özümüzü yazıq. Qılıncımızın dalı da kəsərdi, qabağı da. Atlarımızın ayağı altında yer titrəyirdi. Hanı o adlı bəylər, o adlı ərənlər. ... yaman günə qoyduq özümüz özümüzü.

Bu düşüncədə əslində həqiqət də vardı, yox idi də. Düz bir həqiqət o idi ki, rus bu torpaqları əlindən heç vaxt buraxmayacaqdı, bu torpaqlarda qoy hələ bir özünə yer eləsin. «qoy özümə bir yer eləyim, gör sənə neyniyəcəyəm» məsəli yadımızdan çıxmıyaydı gərək. Üz verənlər əvvəldən üz verdilər, əsrin əvvəlində üz verdilər. Kürəkçaydan başladı bələmiz, bircə-bircə yedi xanlıqları. Quruca ad verdi. General-yaranal, yaranalmayı adları verdi. Bir dənə güllə atmadan elə keçirdiyi torpaqlardan hərbi sursat alırdı bir-bir. Kantribursiya alırdı. İndi də alır, indi day nə eləməlidir? İndi day baş pulu, tüstü pulu, nə bilim, o qədər töycü, daraq pulu, nə bilim, o qədər... Camaatın başına o qədər ələlib ki, bu vergilər, heç vergilər bir yana qalsın, hər soldat bir vergiyığana dönüb. Əllərinə nə keçir, qamarlayırlar. Onların yanında darğalar da yalan olub, kəndxudalar yalan olub. Hər soldat bir xandı, bir bəydi, hər soldat bir əmirdi, bir kəndxudadı, bir katdadı. Ölənin günümüz hələ qabaqdadı. Mən bilən bu harasıdı?

Karvan gedirdi, dəvələr hökküldəyir, atlar fıxırır, kişnəyir, qatırlar, eşşəklər fıxırır. Bir neçə kələk öküz qoşulmuş arabalar laqqıldıyır, xırıldayırdı.

Karvan gedirdi... İrəlində çarvadar, ondan sonra bir neçə atlı, ondan sonra da yan-yanası, bir-birilə yarışmalı kimi gedən iki at üstündə Şirvanın böyük xanı, mübariz xanı, Şirvanın son nəfəsinə əyilməz xanı, düşməne baş əyməyən xanı Mustafa xanın cənazəsi gedirdi. Rus bu cənazədən də qorxurdu. Bu cənazəni də Şamaxıya buraxmaq istəmirdi. Bu cənazə «Azadlıq simvolu»na çevrilə də bilirdi. Bunun adıyla baş qaldıra bilirdilər, üsyan edə bilirdilər. Onsuz da dağlar, qayalar qaçaqlarla dolmuşdu...

Karvan gedirdi... karvan gedirdi, heyvanlar fisqırırdı. Birdən heyvanların da ürəyinə hansısa bir qorxu çökdü. Elə bil onlar da anladı ki, bu yol qorxulu yoldu. Bu səfər qorxulu səfərdi. Dərin-dərin bir sükut çökdü karvana.

Birdən adamlar sanki yuxudan, xəyaldan ayrıldılar. Heç kim nə olduğunu bilmədi. Mübhəm sükut ürəklərə çökdü. Birdən adamlar başa düşdü ki, heyvanlar da susub. Və bu sükut karvandakı ən igid, ən qorxmaz adamların üstünə çökdü, bir vahimə çökdürdü. Nə olmuşdu?

Bir hənirti eşidilmişdi. Ayaqlar altındakı quru otlar da şaqıldamırdı. Bu ağır sükutu təkə dəvələrin üstündə yırğalana-yırğalana yatanlar duymurdu, onlar eşitmirdi. Mürgü döyürdülər. Bu yol, acı bir sükut içində gedən yol acı bağırsağa dönmüşdü, getdikcə qurtarmaq bilmirdi, heç yarı olmaq bilmirdi. Uzandıqca-uzanır, uzanırdı.

Karvan gedirdi... Bütün ölkəni, bütün xalqları ayağı altına almış bir hökmdarın, məlun bir çarın törətdiyi bir zülmün nəticəsi olan dərin, ağır, dəhşətli bir sükut içində irəliləyirdi karvan. İnsanların ömür yolu, həyatın sonu olan ölüm yolu idi bu yol...

DƏFN

Qəbristanə səhər üzü çatdılar. Hələ, necə deyərler, itnən-qurd, ağ sapnan-qara sap seçilmirdi. Belə bir vaxtda çatdılar. Amma onlar çata-çatmaya, qarşılmasına çıxan əqrəba xanımları, qohum-əqrəba, nöker-naib atlıları vanəfsa ilə, ağlaşma ilə qarşıladılar. Bu ağlaşmalarda millətin, ailənin dərin nifrəti vardı.

«Araz qırağı ləklər,
Çırmanıb ağ biləklər.
Düşməne xəbər olsun,
Həsıl oldu diləklər», - deyirdi dayə.

Nənəş dayə, sinəsinə döyən, üzünü cıran, başını yolan arvadlar bir şivən qaldırmışdılar ki, səsləri dağlara düşmüşdü. Şirvanın yaxın-uzaq dağlarına. Onların səsinə heç nə ilə sakitləşdirmək mümkün deyildi. Yəni, əslinə qalsa, heç sakitləşdirmək lazım da deyildi.

Adamlar yavaş-yavaş atların cınağını çəkдилər, endilər atlardan, o üzərində qiymətli vücudu, içərisində əziz Mustafa xan yatan tabutu gətirən atlar da dayanmışdı. Və tabutu tutan oğlanlar əllərini tabutdan çəkmədən, gözlərindən leysan kimi süzülən yaş silə bilmədən baxırdılar. Oğlanlar yaxınlaşdılar ata, tabutu möhkəm sarıyan örkəni açdılar. Sicimləri çözdülər və tabutu yavaşcadan qaldıraraq yerə qoydular...

...Vəzirin bir işarəsiylə qadınlar geri çəkildilər, artıq qazılıb hazır qoyulmuş quyudan, qəbirdən. Hörmətli əllərlə, hörmət bilən əllərlə diqqətlə hamarlanmış qəbir tabutu gözləyirdi.

Molla yaxınlaşdı, baş hissədə dayandı və yasını başladı. Bu ara yaxınlar, qohumlar tabutu bağlayan, tabutun üstünü sarımış ipəklərin üstündən sarıymış sicimləri açdılar, bir iki yerdən vurulmuş mıxı çıxartdılar və xanın ağ kəfəne bükülmüş cənazəsini üç dəfə yerə qoyub, qaldıraraq qəbrin içərisinə salladılar dəsmallarla. Dörd nəfər idilər. Elə hərəkət edirdilər ki, elə bil ki, xan sağ idi, sadəcə yuxuya getmişdi. Əgər balaca sərt hərəkət eləsələr, o saat ayılacaq, onların üzünə ərkyana kinayə ilə baxacaq və deyəcək:

-Məni niyə narahat edirsiniz, görmürsüz yatmışam?

Molla qəbrin baş tərəfində diz çökdü və qəbrin içərisinə girib təlqin verən əmioğluya, Qasımoğluya bir-bir sözləri başa saldı.

-Hə, aç üzünü, torpağa qoy üzünü, gözlərinin də üstünə torpaqdan qoy. İndi mən dedikcə aç kəfənin bir ucunu, silkələyə-silkələyə təkrar elə.

Təlqin başlandı. Bu elə bir sehri, elə bir müqəddəs an idi ki, qəbrin ətrafında dayananlar heyrət içində, yox, heyrət deyildi, dərd içində, qüssə içində, kədər içində, ələm içində susub durmuşdular. Heç kimin səsi çıxmırdı. Aralıda ağlaşan arvadların belə səsləri kəsilmişdi. Təlqin vaxtında heç bir səs olmamalı idi.

Nənəş arvad - «düşməne xəbər olsun, həsil oldu diləklər»,- dedi. Kim idi düşmən? Böyük bir dövlət! Böyük bir hökmdar! Dünyaya meydan oxumağa başlayan bir cahangir, 200 ildən artıq, 300 il sürən bir imperiyanın başçısına deyilirdi bu sözlər. «Düşməne xəbər olsun, həsil oldu diləklər.» Doğrudan da artıq general rahat ola bilərdi Şirvan tərəfdən. Çünki artıq Şirvanın ələmi,

Şirvanın böyük, ulu şəxsiyyəti, ağılı, tədbiri ilə xanların hamısından bacarıqlı bir şəxsiyyəti dünyasını dəyişir, ana torpağın altına keçirdi, ruhu göylərə ucalırdı...

İndi artıq Şirvan sarıdan arxayın ola bilərdi düşmən. Diləyi hasil olmuşdu. İndi artıq Şirvanda xanlıq iddiasına düşən bir lider, bir şəxs yox idi. Arxayın idi general bu sarıdan.

...Əlini üzünə atmaq onun xasiyyəti idi. Buzov inəyi əmdi. Pişik ləmiyə ağız atdı, qaymağı parçaladı. Hər nə olur-olsun, xasiyyəti idi, mütləq əlini üzünə atmalı idi, üz-gözünü cırmalı idi. Amma bu günkü hadisə, hər şeydən artıq idi. Bu gün, doğrudan da, böyük bir hadisə baş vermişdi. Ruslar şəhərə daxil olmuşdular. Arvad «şaxsey, vaxsey, şaxsey» deyib, sinəsinə, təpəsinə, üzünə döyə-döyə həyəət girəndə xanım soruşdu:

-Aza, noolub yenə, nə dərd deyib sənə?

-Ay xanım, bilirsən noolub? Kafir urus şəhərə girib. Deyir şəhərə giribdi, deyir kəndlərin başına gətirdiyi oyunu eşitmisən e, bax, onlar bu şəhərdəkinin yanında toya-bayrama getməli imiş.

-Kafir niyə deyirsən, az? Bəlkə heç o da kafir deyil, o da Allaha inanır.

-Qadam onun inamına da, özünə də. Bir adam ki, erməniyə qonşuluq eləyə, dostluq eləyə, öz qədimi qonşusunu, çörək kəsdini ayaqlaya, mən ona heç insan da demirəm, adam da demirəm. Heyvandan da betərdilər.

-Ay əmcəyüvü yeyəsən, yağma camaatı başuva. Nə düşmüşsən ətövə, ay canı yanmış?

-Ay xanım, bilmirik başımıza nə gələcək, bilmirik hansı dəvə sarvanının dəstəsinə qoşulacağıq, hansı dəvənin quyruğuna bağlayacaqlar, əllərimizə bağlanan çatmanın bir ucun?

-Az, bəddi, az bəddi. İndidən qaraxəbər olma, indidən qara günləri çağırma. Onu dedündəmdün, Allah kərimdi, Allah bilən məsləhətdi.

-Eh, ay xanım, deyirlər Allahın quyuları o qədər dərin ki, Bakının nöyüt quyuları onun yanında gölməçədi, köhül də deyil heç.

-Ay dərdinə düşsən, bəddi dedim, axı, bəddi...

...Zibənnisa Sultan dayə Nənəşlə bir xeyli üzəşəği getdikdən sonra Nənəşə döndü:

-Hara, kimə üz tutacağıq, dayə?

Nənəş xanımının belə çarəsiz danışığından dəhşətə gəldi. İnanmadığı ölümə özünü inandırmağa çalışdı. Yəni, çalışmaq lazım deyildi, onsuz da o cənazənin 40-ı çıxana qədər, ölünün qırxı çıxana qədər qəbr üstə getməyən qadınlar, bu gün, bir neçə addım qıraqda da olsa, qəbr üstə gəlmişdilər. Qəbr üstündəydilər. Görmüşdü o torpaq tərəni, görmüşdü. Yadındaydı son görüş, son tapşırıq. Ona görə də yavaşcadan pıçiltıyan dilləndi:

-Sultanım mənim, xan atan gözlərini yummamış səni mənə tapşırırdı, dedi şəhərə çatan kimi, ara qarışıqda xəlvətə sal, apar təhvil ver Ağa Mirələsgər ağaya. Səni ona, onun oğlu Mirağası ağaya deyikli elədi. Gözlərinin qurbanı. Fikir eləmə, elə çoxdan istəyirdilər səni. Seyid nəfəsidir. Xan o vaxt söz vermədi, indi axır nəfəsində «apar ver» dedi. Ağır eldilər, cəddinə qurban olduqlarım, qorxub eləmə. Hər şey yaxşı olacaq inşallah. Qədərini, başuva dönüm, talahınmış. Allah necə istəyib...

Zibənnisa bəyimün ürəyi uçdu. Mirağasını görməmişdi, o ailədən istəndiyini eşitmişdi. Atasının elçilərə hə-yox cavabını da eşitmişdi. Amma indi...

Dayəysə deyirdi:

-Sultanım mənim, Ağa şəhərdə gözəl bir bağ salıb, yar gələ dincələ. Yar yox, o artıq ömrünün yar dövrünü keçirib. Sultanım, ən əmin yer oradı. Orda heç kəs bizi arayıb-axtarmaz. Kim biləcək

ki, Zibənnisa xanım kimi şəxsiyyət, baba olsa da seyidlərə, pənah gətirib? Gedək, ümid Allahadı, pənah Allahadı. Ancaq biz indi seyid ocağına pənah aparacağıq...

SULTANIM VƏ DAYƏ

...Aylar, illər bir-birini təqib eləyir, qərinələrə çevrilirdi. Zibənnisa bəyim seyidlər ocağında yeddiyə il ömür sürdü, özündən sonra yeganə qızı Rübabə Sultanı Nənəşə tapşırırdı. Rübabə Sultan gözəl bir qız olurdu, böyüyürdü. Amma tezliklə Rübabə Sultanın anası Zibənnisa Sultan da öldü. Anasız qalmışdı, qızın atası da öldü. İndi onun atası da, anası da Nənəş dayə idi. Əvvəllər tez-tez kimlərsə gəlib Zibənnisa xanımı hasarın o üzünə çağırır, özü hasarın bu üzündə, o birisi tərəfdə dayanana söhbətləşirdi. Zibənnisadan nəşə soruşurdular. And içirdi, aman eləyirdi:

-Bilmirəm, vallah, bilmirəm. Görmürsən, bizi də bu qoca kişi qanadının altına alıb saxlayır?

Belə deyirdi hər gələnə.

Zibənnisa öləndən sonra tez-tez Nənəş dayəni yaxına çağırırdılar. Hərdən axşam vaxtı, qaranlıq düşəndə, arvad qorxurdu, qapını açmırdı, darvazanı açmırdı. Hasarın o üzündən, kimdisə gələn, onunla danışırdı.

-Buy, mən nəçiyəm, nəkarəyəm, ay başuva dolanımdır? Kimdi mənə sirr tapşırırdın? Yəni, xan başına dolandırdım, xan qəbrinə qurban olduğum, belə boş, belə kimsəsiz oldu ki, qardaşlarından, əqrəbalarından, əmioğlanlarından bir adam tapa bilmədi ki, xəzinənin yerini mənə tapşırırsın? Bir də hamımız eşitmişik ki, xəzinə-zad qalib-ələməyib. Vallah, ay qardaş, mən də eşitmişəm ki, hamısını pay-püş eləyib, camaata-əqrəbasına paylayıbdı. Mən nə bilirəm, mən nəçiyəm, nəkarəyəm?

Arvadın tez-tez təkrar elədiyi bu «nəçiyəm-nəkarəyəm», bəzilərini inandırır, bəzilərini inandırmırdı. Yənə də gah gündüzlər arvadlardan gəlir, qılığına girməyə çalışırdılar, gah axşamlar qocalardan, ya da cavanlardan biri gəlib Allaha, imana and verir, aman eləyirdi. Heç bir şey eşitmirdilər, heç bir şey ala bilmirdilər Nənəş dayədən.

-Buy, başuvuza dönüm, o kaş siz deyən oleydi. Qızıcığaz böyüyür, Rübabə Sultanı deyirəm, dayna, cəhiz gərəkdirdi, pal-paltar gərəkdirdi. Düşmüşük qoca seyid babanın üstünə. Çörəyimizi verir bir tikə, Allahımıza şükür eləyirik. Qocalıram mən də, bala. Ev-eşik işini gücnən görürəm...

...Dayə öz mövqeyi, məhz xana heç bir tərəfdən qohum olmamağı, sadəcə bir nöqə, qulluqçu, sadəcə bir kəniş olduğuna kimisə inandırır və bu dayəyə xanın bir şey tapşıracağına, uspurd olacağına inanmırdılar, çıxıb gedirdilər. İnanırdılar ki, arvad düz deyir. Onda heç bir şey yoxdu. Amma bəziləri inanmırdı. Elə belə də gedirdi.

Dünya getdikcə dəyişilir, Şamaxıda bir-birini əvəz eləyən şəhər hakimləri, nə bilim, hərə bir söz deyirdi, hərə bir ad deyirdi, dəyişilir. Urusun gomurnatının hökmü haralara işləyirdi. Hələ Rübabə Sultan balaca olanda 1873-cü il zəlzələsi baş verdi. Bu zəlzələdə yerin altı üstünə çevrildi. Haralardasa basdırılan qazanlar üzə çıxdı. Bu qazanlarda gizlədilən bir ümidlə, gələcəyə ümidlə saxlanılan xəzinələr taras oldu, dağıldı. Evlər dağıldı. Ağalar kişinin komasının da bir tərəfi uçmuşdu. Hələ dayə cavan idi. Əl-ələ verib komanı birtəhər düzəltdilər. Bundan sonra gomurnat köçdü Bakıya. Bakı harda, bura harda. Şəhərdə bir hərc-mərclik, bir özbaşınalıq var idi ki, gəl görəsən. Hər bir soldat bir gomurnat idi. Arada- bir dedilər ki, şəhərin adlı-sanlı adamları, deyəsən o şair Hacını da deyirdilər, day bilmirəm, kimləri deyirdilər, yığılıb Fitolbölkə getdilər. Padşahdan xahiş eləsinlər ki, quberniyanı yenidən Şamaxıya qaytarsın. Bakı nə burdadı, nə

ordadı, e... it əppəyi aparmaz, malağan furğunları işə düşmüşdü, üçdə-bir, beşdə-bir gedirdilər. Üç gün o baş, beş gün bu baş. Şamaxı yolu 6 günlük, 10 günlük səfərə çevrilmişdi...

...Hələ hərc-mərclik vaxtında, hətta bir neçə dəfə Seyidlərin evinə hücum çəkib, dayəyə inanmayanlar burda axtarış apardılar, heç nə tapmadılar. Əlləri ətəklərindən uzun dönüb getdilər. Rübabə Sultan isə böyüyürdü. Böyüdükcə Şirvanın birinci gözəllərindən birinə çevrilirdi...

...Arvadı fikir götürmüşdü. Qızı bu qədər istəyənlər var idi, birinə verilməli olsa, birinə meyli olsa, ona cəhiz gərəkdi. Düzdür, o istəyənlər bilirilər ki, qızın heç nəyi yoxdu. Amma var axı, kimə desin, öhd içində qalmışdı Nənəş dayə. Əli çatmır, ünü yetmir. Qoyulan yeri heç kimə deyə bilməz. Qız uşağı nə bilir, elə şeyləri, necə desin? İstəyənlərin birinə desə, gedib çıxarıb, götürüb, dalına keçərlər. Əlinə bir köpük də düşməz. Necə qan olacaq, necə adam çıxacaq ki, o adama qız ərə gedəcək? Və o xəzinədən əlinə bir şey çatacaqmı? Birdən aldılar, sonra qayıtdılar? Birdən aldılar, sonra yola vermədilər qızı? Onda Rübabə Sultan quru yurdda qalacaq. Nə təhər eləsin, neynəsin, bilmirdi Nənəş dayə. Neynəsin, sirrini də heç kəsə açə bilməzdi. Xəzinə də xəzinə idi ha, ağır, bütöv bir nəslə çata bilərdi bəlkə. Amma yeri heç kəsə deyiləsi deyildi. Bir özü bilməli idi, bir Allah. Ağa belə demişdi. Demişdi nəbadə qızın yerinə inandığın, arxayın olduğun adama verəsən sirri. O isə, Nənəş dayə, bu qarmaqarışlıq dünyada heç kəsə arxayın ola bilmirdi. Kimi göndərəydi dalıycan, kimə deyəydi yerini? Oğlu yox, atası yox, qardaşı yox. Yəni, kimnəndi, atası qalıb yanında, ancaq hər halda qardaşdan, oğuldan arxayın ola biləcəkdə, yanında olsaydı. İndi isə heç kəsi yoxdu. Bircə qızı öz gözəlliyinə, qabiliyyətinə, tərbiyəsinə görə istəyənlər vardı. Bilirdilər, heç nəyi yoxdu, istəyənlərin içərisində eləsi vardı ki, arxayın olub qızı vermək olardı, amma xəzinəni yox. Ta özüm görməsəm, bilməsəm, bir uşağı olsun, evli-əşikli olsun, yerli-yataqlı olsun, görüm necə yola verirlər, necə adamdırlar, bəlkə ondan sonra açam sirri...

...Qız böyüdükcə üzərində ağırlıq da artırdı. Əslində qızdan, bu uşaqların heç birindən qorxmurdu general. Yalnız qızın kimə ərə gedəcəyindən ehtiyat edirdi. Elə bir şərait yaratmışdı ki, bu qızlar, xüsusilə Rübabə Sultan elə adama ərə getməsin ki, bu adam az bir müddətdən sonra xanlıq iddiasına düşsün...

...Siyasət, ən xırda, ən sadə adamlara qədər, hamıya şamil edilmişdi.

...Babalar «ehtiyat igidin yaraşığıdır» deyiblər. General isə düşünürdü ki, «ehtiyat siyasətin yaraşığıdır». Siyasəti elə aparmalı idi ki, bir müddətdən sonra ağrımayan başına dəsmal bağlamasın, kiminləsə mübarizə aparmalı olmasın. Onsuz da, dağlara çəkilən qaçaqların əlindən zara gəlmişdi...

...Elə bircə bu qalmışdı ki, hansı bir dövlətsə arxa dursun. Hansı bir məqsədləsə belə bir zadəgan gəncə arxa dursun. Xanın qızına evlənib xanlıq iddiası edənlərə...

Rübabə Sultanın da meyli bu əcaib-qəraib, sözüünün ağası, sakitcə-sakitcə, amma iradəylə, dönmədən məqsədinə doğru irəliləyən oğlanaydı. Tələsmirdi. Gündə bir buğda boyu, həftədə bir «buğum»olsa da, irəliləyirdi. Rübabə Sultanın «at oğrusu» Əliheydərini boy-buxunu, sir-sifəti də xoşuna gedirdi. Görmüşdü, dəfən-dəfən. Yəni, görməmək olardı? Bir kəlmə belə demədən onu bütün bu darısqal Şamaxı cahanında izləyən, «harda aş, orda baş» kimi, yolunun qırağından ona baxardı. Bir ağac gövdəsinə tikilmiş kimi, bir göl dibində yuva bağlamış kimi, bir daş hasarın kölgəsinə düşmüş kimi... Rübabə Sultanın ürəyi haçandı ki, bu oğlanın hər bir hərəkətilə

həmahəng döyünürdü. İstədi-istəmədi, yolunu gözləyirdi onun. İstədi-istəmədi, səsini eşitmək, gözlərinin atəşində yanmağa can atırdı. «Zalım» oğlan onun yuxularına, mürgülü xəyallarına da yol tapmışdı. «Orada» da eləcə, «burda» olduğu kimi. Səssiz-səmirsiz, tələsmədən, çırpınmadan, eşq atəşində yanır, əl-qol atmadan məhəbbət ümmanına qərq olurdu oğlan.

Rübabə Sultan belə bir adamı dayənin neyçün rədd etdiyini başa düşmürdü. Axı ağzını açan oğlanı tərifləyirdi. Əvvəllər «at oğrusu» deyib pisləyənlərin indi tərifdən dili ağzına sığmırdı:

-Hər şey Allah əlindədi, - deyirdilər.

-O gözə görünməz necə dəyişib uşağı.

-Uşaq kimdi?

-Əliheydəri deyirəm daaa... Allah öz amanında saxlasın.

Əvvəllər «yeddi kor pişiyim olsaydı, birini ona verməzdim» deyənlər indi başqa hava çalırdı:

-Atam-qardaşım balası olsun. Canlara dəyən cavanmış. Əli Quranlı, cibi Kərbəla türbət təsbəhli...

-Aaaaz, bəsdı. Elə bil oxşayırsan, yasıdı.

-Buy, Allah eləməsin. Ağzından külək aparsın.

-Vallah, cahil-cavan vaxtım olsaydı...

Nənəş dayə şit zarafat, lağlağı söhbət sevməzdi. Qonşu arvadlardan rəfiqələri də bunu bilir, o qədər də dillərinə «uzun ip» vermirdilər. Elə indi də Nənəş arvad «cızığından çıxıb» nə isə abırsız bir söz danışmaq istəyənin kəlməsini ağzında qoydu, sözünü kəsdi:

-Bəsdirin, siz Allah. Qız xeylağının üzünün suyunu tökməyin.

Rübabə Sultan bütün bu söhbətləri eşidirdi. Amma heç «üzünün suyu» tökülmürdü. Ana kimi sevdiyi, südü ilə dünya tamı daddığı, hər bir qayğısını gördüyü dayəsinə, - «can yiyəsi mənəm, axı, dayə. Məndən də soruşsana», - demirdi. Ürəyinə hardansa, nədənsə dammışdı ki, «qalubəla» vaxtından alınata-talağına yazılıb bu oğlan. Bəs necə? Az qala ana bətnindəyəkən, südəmər körpəyəkən, heç «qırxı çıxmamış» əziz nəslini itirmişdi. Yarımdünya Mustafa xanı - urusların qənim düşməni, İran padşahının, vəliəhd Abbas Mirzənin ordusunda ən qabaqda gedən igid sərkərdə babanı, seyid atanı itirmişdi. Külfətə, nəslə «ayağı düşməmişdi», tezliklə anası onu dayənin əlində, dayə umuduna qoyub bu qanlı-qadali dünyada qızçıqazından ayrılmış, köç karvanını axirət dünyasına sürmüşdü. Arvadlar dayəyə deyirdilər:

-Sənin sağolmamışuvun ayağı qaramatmış...

-Sağ gəlməyəydi...

-Onu doğuncan, bir qara daş doğaydı... Verdi aləmi künfəkuna...

-Bu bəla çoxdan ... qız bədbəxtin nə günahı?...

-Hələ bunun dili də var?...

Dindələnməkdən Zibənnisanın canı qurtarmışdı, ölməknən. Elə indi də uzaq-yaxın qohum arvadlardan biri ona hamamda, məsciddə, qızıqıdıda, paytaxtda, şabbaxeyirdə rast gələndə elə qıyğacı baxırdı ki, eləsən «dəvə nalbəndə baxır».

Yəni Allah, o adil, o rəhim, o əziz Allah bir başa belə qapaz vurulmağını rəva görər? Onun - Rübabə Sultanın nə günahı? Kaş oğlan olaydı. Öz xanlığı üçün çarpışardı, heç olmasa, kafir sarı məssəbsizin əlində şəhid olsaydı, bundan yaxşıydı. Əlbət ki, Allah ona da bir bəxt yazıb və qızın ürəkciyinə dammışdı ki, bu bəxt elə Əliheydər oğlandır.

Bir dəfə çayda buğda yuyurdular. Nə təhər oldusa, «taxta-micə» palazın üstünə sərdikləri buğdanı o üz-bu üz eləyirdi. Dayə Nənəş lap suyun qırağındaydı. Dağ çayı elə şirin, elə şırıltılı nəgmə oxuyurdu ki! Rübabə Sultan palazın qırağında diz çöküb bu xoş nəğməyə - ürəyinin nəgməsilə həmahəng cavab verirdi. Birdən, deyəsən qəfil kollarının dibindən bir səs eşitdi. Başını qaldırmadan buğdasını «o üz-bu üz» eləyir, indi də yeni nəğməni eşidirdi. Ömründə eşitməsə də, çay nəğməsini yarımçıq kəsdiyi ürəyi bu səsin kimə məxsus olduğunu anladı ona. Dizləri titrədi. Ayaq üstə olsaydı, yığılardı. Yaxşı ki, dizləri yerə dayaqlıydı, səs xəfif-xəfif deyirdi: -Dayən bu dəfə də «hə» deməsə, aparacam səni...

Anladı ki, oğlan onu götürüb qaçmaq barədə söz salır. Cəld dayə eşitməsin deyə, yavaş səsle cavab verdi:

-Səni and verirəm Həzrət Abbasa, məni el gözündə xar eləmə. Axirətdə xan babamın, atamın, qardaşlarımın qulluğuna üzüqara getməyimə irazi olma.

O səs də kəsildi... Bu səs də...

Dayə bir şey eşitdimi, duydumu? Allah bilir. Hər halda eşitsəydi də, ürəyi aramlanar, - «bərəkallah ismätüvə», -deyərdi.

Rübabə Sultanı istəyənlərdən biri Şirvan mahalında o zaman «at oğruları» kimi məşhur olan Garis kəndlərinin birindəndi. Ölüdü qızın dərdindən. Nənəş dayə eşitcək əlini-əlinə çalıb güldü:

-Buuuy, başıma xeyir. Eşşəyə minmişik, baxtımız açılıb. O oğru zalım uşaqlarının adı gələndə hamı deyir «Garis getdi, gör ayağıynan nə götürdü...»

Rübabə Sultan da güldü:

-Dayə, elə neyşə deyirlər?

Nənəş dayə qızın başını dizi üstünə alıb qara qarğa qanadı kimi qapqara, hamar və parlaq saçlarını oxşamağa başlayanda, Rübabə Sultan, körpəliyində nağıl aşiqi olan qız başını bu qu tükündən də yumşaq, ana dizi kimi mehriban dizin üstündə rahatladı. Hiss eləyirdi ki, nəse maraqlı bir şey eşidəcək. Dayə də gülümsər dodaqlarını qımıldatdı:

-Deyirlər, bir gün bir ağılbənd baba varmış. Eyvanında oturubmuş. Görür bir Garis gəldi. O taydan üzü bəri babanı salamladı. Amma ayağıyla da nəse edirmiş. Kişi qoca gözlərinin bütün diqqətiylə baxanda görür ki, Garisin ağızı onuynan danışır. Amma ayağı da öz işindədi. Axşamdan mıxçaya ilişib qalmış sicimi ayağının ucuna ilişdirib sürüyür, aparır. O vaxtdan baba deyib: Garis getdi, gör ayağıynan nə götürdü?

Adətən ciddi dolanmasına baxmayaraq Rübabə Sultan başını dayəsinin dizi üstündə çevirib arvadın gülən simasına, kələkbazlıqla parlayan gözlərinə baxıb elə bir cingiltili səsle qəhqəhə çəkib güldü ki, öz gülməyinə özü də uğundu, dayə Nənəş də.

-Hə... Deyirəm axı, elçilərini niyə boş qaytarırsan? Qorxursan boş evimizdə nə qalıbsa, onu da ayağının ucuna ilişdirib sürüyüb apara...

Əllərini bir-birinə çaldı, uğundu...

-Hə də, bala... Bir də nəyimiz var, apara?

Ürəyindən küt bir ağrı keçdi. Rübabə Sultana desinmi? Desinmi ki, «qorxma, Sultanım, qorxma, sən dövlətin bütün şəhərin cehizsiz qızlarına bəs elər, artıq da qalar». Yoox, deyə bilməzdi.

Deməyəcəkdi də. Ağası son nəfəsində bütün əqrəbası içindən, təkəcə ona uspurt olub, ona deyib; vaxt-vədəni də özü qoyub.

Elçilərə əvvəl əldə dedi:

-Sənəti yox, sübutu yox. Nəynən saxlayacaq balamı? Allah atasını, xanzadə anasını əlindən alıb, eləyib heç nəsiz, kimsəsiz, bədb... buy, dilim necə dönür? Xoşbəxt olacaq, inşallah... Hə... Onu deyirdim axı... Allah qoyub mənim umuduma... Əstəğfurullah, elə hər ikimiz Allah umudundayıq. Oğlunuz da ki, at oğ... buy... mən nə deyirəm?.. Hə, onu deyirəm axı, sənəti yox, sübutu yox... Nəynən dolandıracaq külfəti?..

Oğlan bu cavabdan sonra geri çəkilmədi. Gedib usta papaqçı yanında şəyird oldu. Elə yaxşı öyrəndi ki! Elə şövqlə tikirdi papaqları ki! Hamı razılıq edirdi ustasına... Ustadı da ki, yaxşı adamdı. Şəyirdinin işindən razı qalan kimi ona bir «ustad silləsi» çəkib dedi:

-Allah gözlərinə həmişə işıq versin. Maşallah, qorxub-eləmirəm, paxıllığım da tutmur. Namxuda, məndən də yaxşı tikirsən; get özünə dükan aç.

Oğlan belə də elədi. Elçilər bir il sonra yenə Nənəş dayənin qapısını döydülər. Dayə yenə «yox» cavabı verdi:

-Əlhəmin bilmir; kor əlifə «vav» deyə bilmir. Mənim gül kimi balamın əlindən hər vərəqinə, hər surəsinə, hər ayəsinə qurban olduğum Quran düşür. Getsin, qara tanısın.

Yenə də oğlan bir söz demədi. Elçilər qayıdandan sonra çox fikirləşdi. Anasının:

-Bala, onlar səni başda gəzdirir. Day «yox», «vermirəm» demək necə olar? Yəqin onlar xan nəslə, biz qara camaat... bəyənirlər... deməsinə bircə kəlməylə cavab verdi: «Haqlıdırlar». Yaşı çərəkəyəçün ötmüşdü deyin, məhəllə mollasının «mollaxana»sına getmədi. Getdi cümə məscidinin mədrəsəsinin sahibi Axund Qulunun yanına. Axund göydə razı oldu. Bir yol-riz bilməyən Allah bəndəsi yola gəlirdi. Savabdan da savabdı. Haqqı da öz yerində. Oğlan gecələr dostlarıyla əyləşəndə də papaq tikirdi. Sifariş çox idi. Hər gecə adi şirin söhbətdən başqa, elə ki, bir aşiqanə, məhəbbət nağılları, dastanı danışılırdı, gecədə bir papaq tikirdi. Arabir nəyisə bəhanə edib qalxır, Nənəş dayənin yaxındakı evinin «başına dolanır», əgər Rübabə Sultan nə üçünsə həyəətə çıxırdısa, özünü xoşbəxtlərdən sanırdı. Gündüzlər dükanda sifariş qəbul etməyəçün şəyirdini qoyub Axund Qulunun hüzuruna qaçırdı. Axundun heyrətdən əli üzündə qalmışdı. Allah bu bəndəsinə necə də bol hafizə vermişdi. Axundun ağızından çıxarılan göydə qapır, üç gün, beş gün sonra soruşanda indi eşidibmiş kimi dərhal, dürüst cavab verirdi. «Zir-zəbər» onunçün bir çeynəm saqqızdan yumşaq olmuşdu.

Oğlanın məhəbbət macərəsindən bütün şəhər xəbərdardı. Hərənin ağızından bir avaz gəlirdi:

-Yəni, xanın nəvəsini alıb xanlıq iddiasına düşəcək, görərsən.

-Ay urus qoydu ha...

Bütün xan nəslə kişilərinin qoparağını elə götürməyib ki, iddia da ola. Qıranını qırıb, yol-riz bilən də qaçıb İrana, Turana, canını qurtarıb.

-Yox eyyy... Sən onu demə. Allah, məhəbbətədi, salıb ürəyinə. Sən deynən ki, bu Nənəş arvad qızı kiminçün saxlayır? Patcah balasıyçun?

-Hə da... onu de.

-Hazır gül kimi oğlandı. Əli düz, ayağı düz...

-Oğru gəris...

-Elə demə. Söyləsən, bir papaq tikmək öyrənib, bir sənət qazanıb...

-Hə, balam. Axund da o irəli gözdağı verirdi tay-tuşuna. Quranı qurtarmağına az qalıb. Axund ağa deyirdi ki, tezliklə inşallah «Hafiz Quran» olacaq...

-Bəlkəm Molla da...

-Yooox... Onunku, aşıqlar demişkən, vergidi. Allah vergisidi.

Axund Qulu özü də belə düşünürdü. İlahi, - deyirdi, - bu sidq-ürəklə çalışmaq ancaq böyük olan Allahın böyük bəxşayışidi. Məhəbbət oxutdurur, məhəbbət çalışdırır onu...

Bir gün Axund Qulu məscidə camaat namazına gələn arvadlar içində Nənəş dayəni tanıyıb, ayaq saxlamasını xahiş elədi. Elə məscidin qapısı ağzında yaşmaqlanıb durmuş Nənəş dayəyə dedi:

-Bacı, başınıza gələnləri bilirəm. Amma o uşağı nahaq incitmə. Allaha üz tutub. Quranı xətm eləyib. Mən zamin.

Arvad bir söz demədən düşünürdü: «Bəlkə balamın - Sultanımın varidatı əlinə keçəndən sonra vuracaq daşa, çıxacaq başa, köhnə əməllərinə qurşanacaq? Nə bilim? Az olub belə şey?» Axunda isə dedi:

-Allah imanını kamil eləsin. Mən neynim axı? Əmanətdi. Əmanətə xəyanət olmaz, oxuduğuna qurban olum. Atası yox, anası yox. Bir simsarı, tutacağı yox. Mən də bir avam, əlsiz-ayaqsız adamam. Neynək, can yiyəsi Sultanın özüdü. Sən deyənləri yerbəyer danışaram onunçün. Razi olsa, mən nəkarəyəm?

Axund Qulu aram səsle suala cavab verdi:

-Süd anasısan. Süd anası da elə anadı, doğması olmayan yerdə. Mənim də məsləhətim üstəlik.

-Allah razı olsun. Həmişə gözün üstümdə olub, ağa. Sənin nəfəsindi ki, iki yiyəsiz zənən xeylağı - bir qoca qarı, bir uşaq təkbaşına dolanırıq. Bir kəsdə də cürət olmayıb ki, indiyəcən bizə «gözün üstə qaşın var», «Ayağın irəlidedi, geri çək», «Ayağını yorğanına görə uzat», desin. Sağ ol.

-Elə sən də sağ ol. Amma ucarrama. Sən özün də elə qoca deyilsən. Özünüzü elə aparmısınız, elə dolanmışsınız ki, rəhmətlik xanın adına layiq. Bir də ki... Mən o yana. Xan rəhmətə getsə də, adı evinizin üstündə, zəhmi bədniyyətlərin ürəyindədi...

Xoş sözlərdən Nənəş dayə xoşhallandı, bir az kövrəldi də:

-Baş üstə, nə deyirəm ki? Gedən kimi növzənbillah Quran ayəsi kimi sözlərini can yiyəsinə çatdıraram.

-Eh, ay bala, məndə naz nə gəzir? Dizlərimin giri yoxdu, gücnən sürüyürəm ayaqlarımı...

...Dayə Allahın avamı deyildi. Çox şey görmüşdü həyatda, çox şey başa düşürdü. Xanın ailəsilə bir yerdə görüb götürmüşdü, ölkəbəölkə, kəndbəkənd, şəhərbəşəhər gəzmişdi. İrandan vurub Turandan çıxmışdı. Gözəl çağlar idi. Amma bütün bunlara baxmayaraq, dayə yenə də dərk eləyə bilmirdi ki, o, bu yaşda arvad hökumət adamı deyil, bəy deyil, xan deyil, heç bəy balası da deyil. Kimin nəyinə lazımdı o? Bax, bunu heç cür başa düşə bilmirdi. Bir vəzifə sahibi deyildi. İndi tuthatutda deyirdilər ki, bəyləri yığrlar, xanları yığrlar, kəndxudaları yığrlar, bütün nə ki, göz görəsi, hətta deyirdilər ki, Azərbaycanda da kim iş başında olub, onu da tuturlar, güllələyirlər. Allah da bunların heç birindən xəbərdar deyildi. Nə atası var idi iş başında adlı-sanlı, nə oğlu, nə qardaşı. Allah onu qurusupbuz tək yaratmışdı. Tək də öləsiydi. Əgər dünya dəyişməsəydi, xanlıq xanlığında qalsaydı, o əli qurumuş ermənilər, o dili qurumuş kafirlər gəlib Şirvanı xarabazar qoymasaydılar, bir parça çörəyini rahat yeyib, bala bildiklərinin yanında bu dünyadan köçəcəkdə, Allahına qovuşacaqdı, qəbri bilinəcəkdə. Əlbəttə, qızların gözləri yaşaracaqdı, əlbəttə, onu əməlli-

başlı, el dəbiynən, şəriət qaydasıynan yuyacaqdılar, kəfənleyəcəkdilər, qəbrini qazdıracaqdılar, başdaşı qoyacaqdılar.

Allahın altında cavan da deyildi ki, gözəlliyinə vurulalar. Döşü südlü deyildi ki, dayə tutalar, cavan, sağlam bədəni də yox idi ki, iş-güc üçün nökdən, qulluqçudan, cariyədən-zaddan tutalar. Amma uzaqdan-uzağa xanlığı tanıdığı bir neçə adamın ona yazığı gəlmişdi. Tək-tənha görüb, götürüb Bakıya gətirmək istəmişdilər.

-Gəl, nənə, bizdə qal. Allah kərimdi, biz necə, sən də elə. Biz yeyəndən yeyəcəksən, biz geyəndən geyəcəksən, biz içəndən içəcəksən.

Amma o qəbul etməmişdi.

Bu göy çadırın altında Allah verdiyi ağzı boş qoymur. Beləcə gəlib çıxmışdı Bakıya. İndi də budu e, şum tale onu bir erməni diğasının əliynən Şirvanı odlara qalayan erməninin əliynən, kafir urusun hökumətiynən çağırırdı. Niyə? Neyçün? Nədən ötrü? Nəydi günahı?

Arvad bu sualları özünə verdikcə o şum bayatısını yenə də çağırırdı:

Aşiq ozanım mənim,
Qaynar qazanım mənim.
Əzəldən belə yazıb
Tale yazanım mənim.

Neçə vaxt idi ki, bu ağı ona özünün diliynən diri gözlü oxşamaya səbəb olurdu. İndiyə bir neqərat kimi ağrılı-acılı ürəyi səslənirdi.

«Ana kimi yar, Vətən kimi diyar olmaz», deyib ulular. Ona görə də Şamaxıdan çıxanda Nənəş dayə bu məsəli tez-tez təkrar eləyirdi ürəyində. Elə bilirdi ki, Vətən elə hasar içində, dörd divarlı hasar içində evi və Şamaxıdı. Qürbət bilirdi Bakını. Azərbaycan haqqında təsəvvürü yoxdu, demək azdı. Heç Bakı haqqında əməlli təsəvvürü yox idi. Nənəş dayə bu yerlərdən köçməyə bir də ona görə məcbur olmuşdu ki, qonşular hardasa getdikcə gözəlliyi artan balaca qıza da paxıllıq eləyirdilər, Rübabə Sultana. Nənəş dayə yaxşı görmüşdü, bir dəfə həyətdəki böyük tut ağacının altına meyzər sərmışdilər. Hər birisi barmaq uzunluğunda, ağ tutlar, tehrani tutlar deyirdilər. O qədər şirin, dəymiş, ləzzətli idi ki... Boğazacan yeyəydin gerek. Bir vaxt kimdənsə eşitmişdi, - Rəsuli-Xudadan soruşublar, meyvələrdə nəyi yeyim? Deyib, tutu. Soruşublar, nə qədər yeyim? Deyib, o qədər ye ki, soruşsalar nə yemisen, barmaqlarını boğazına sal, çıxart birini, deynən, bax, bundan. Yəni, boğazacan ye. O qədər bədəne xeyri var, deyiblər. Hə, qonşu arvadın həyətinə böyük tut ağacı var idi, bunun altına meyzər salmışdılar. O vaxtlar Meyzəri kəndində, lap qədimlərdən tut dərməkdən öteri meyzər tikərdilər. Qəribə bir çadıra bənzər şey idi. Tut ağacından çırpılan bütün tutlar bu meyzərin üstünə tökülərdi. Təmizləyib, içindən yarpağı-zadı çıxarıb böyük sinilərə yığardılar. Dövrələmə qonum-qonşuynan ətrafında oturub yeyərdilər ləzzətnən tutu. Bir dəfə Nənəş dayə balaca Rübabə Sultanın əlindən tutub həmin o qonşunun dəvətiynən onlara tut yeməyə getmişdi. Tut çırpılmışdı budaqlardan, ağappaq, ağ qar dənələri kimi tökülmüşdü çadırın üstünə. Hələ yeməyə oturmamışdılar. Onu böyük sinilərə yığacaqdılar, yarpaqdan-zaddan təmizləyib, oturub dövrələmə yeyəcəkdilər. Birdən ağına nə gəldisə, Rübabə Sultan - bu balaca qızçıqaz, mələk meyzərin üstünə çıxdı, ayaqyalın və tutları qıraqlardan tapdalamağa başladı. Məqsədi tutları xarab eləmək deyildi, daha irilərini, daha dəymişlərini ortadan seçmək idi. Qonşu qadının acığı tutdu. Nədən belə idi, Nənəş bilmədi sonralar. Axı üç-dörd tutun əzilməyindən, lap yüzü olsun, nə ziyan ola bilərdi. Arvad o dəqiqə ley

cücəyə cuman kimi, cumdu Rübabə Sultanın üstünə, meyzərdən tulladı qırağa. Elə arvadın dişinin yerindən qəribə bir möcüzə ilə göyemə oxşayan bir şey pırtdayıb çıxdı. Nə idi bu? Bilmirdilər. Arvad hirsindən, acığından ağlamağa başladı. Nənəş dayə də nə edəcəyini bilmirdi. Rübabə Sultan ağlayırdı. O, qızçıqazı götürüb evinə getdi. Amma canı da qonşunun yanında qalmışdı. O nə bəla idi arvad düşdü? Axşamacan arvad ağlaya-ağlaya, yaşmağını ağına çəkib, ağından pırtdayıb çıxan, dodaqlarını bükülməyə qoymayan o göyem kimi şişi yaşmağın altında gizlədirdi. Nənəş yalvar-yaxarla onu qonşuda Ağa Zeybəli ağanın yanına apardı. Arvad başı aşağı, üzü yaşmaqlı oturmuşdu. Nənəş dayə arvadın başına gələni lazımınca Ağa Zeybəli ağaya izah elədi. Ağa Zeybəli ağa o bir parça nura oxşayan qoca sağ əlini qaldırdı, ağızının liğabına vurdu və - Qızım, mən sənın babanam, babandan da qoca olaram. Açı yaşmağını bir azacıq, açı görsət mənə, - deyəndə, arvad əlləri titrəyə-titrəyə yaşmağını endirdi bir azacıq. Ağa Zeybəli ağa barmağını arvadın ağızından pırtdamış o göyem boyda şişin üstünə çəkdi, - Qayıt, qayıt, qayıt Allah eşqinə, qayıt Rəsuli-Xuda eşqinə, - deyib əlini bir daha, bir neçə dəfə şişə çəkdi. Və ikinci möcüzə baş verdi. Göz görə-görə şiş yox oldu. Nənəş dayə də, qonşu arvad da böyük Seyyidin qarşısında diz üstə oturdular halda, əyilib sədcəyə düşdülər, namaz kimi, dua kimi, Seyyidin əbasının ancaq ətəyinə toxundular, - Şükür sənə, ya rəbbim, Ağa cəddüvə qurban olum, Ağa, cəddüvə qurban olum, - hər ikisi özünü itirmişdi. Ayrı söz tapa bilmirdilər. Ancaq bunu deyirdilər, - Ağa, cəddüvə qurban olum. Ağa, Allahın möcüzəsidi. Çox sağ ol, Ağa, çox sağ ol, Ağa.

Ağa Zeybəli ağa bir kəlmə də söz demədi. O, özü də bu möcüzə qarşısında heyrətdə qalmışdı və qəlbinin hardasa bir guşəsində şad idi ki, qadını əzabdan, xəcalətdən, bəladan xilas eləyib.

Rübabə Sultanla ilgili belə-belə hadisələr çox olurdu. Odur ki, Nənəş dayə bir tərəfdən o erməni diğasının təqiblərindən, bir tərəfdən də belə xırda-para dedi-qodulardan baş götürüb getmək istəyirdi Bakıya. Amma bilirdi, tez-tez təkrar eləyirdi qəlbində, «Ana kimi yar olmaz, Vətən kimi diyar.» Deyirdi, getmək istəyirdi. Rübabə Sultanı da özü ilə birlikdə götürüb uzaqlaşmaq istəyirdi bu diyardan. Amma necə? Kimin yanına? Kimə üz tutacaq idi? Elə götür-qoy eləyə-eləyə zaman keçirdi. Rübabə Sultan gəlib həddi-buluğ yaşına çatdı. Gözəllər gözəli bir qız oldu. Başına çadra salıb, üzünə rübənd salıb bir addım evdən uzaqlaşsa belə, arxasınca baxır, sərv ağacı kimi, sərv-sənubər kimi yerişindən, boy-buxunundan zövq alanlar tanıyırdılar onu. Hamısı tanıyırdı. Elçi elçi dalınca gəlirdi. Amma Rübabə Sultan heç kəsə könül vermirdi. Bircə.....

FIRUZƏ ÜZÜK

Hələ o vaxt Xanın ölüm ayağında olduğunu neçə gündü əqrəbasının hamısı başa düşmüşdü. Hiss eləmişdi, duymuşdu. Əmioğlanları, qardaşoğlanları, hamısı onun ətrafını bürümüşdü. Hamı onun son vəsiyyətini eşitmək istəyirdi. Hamı xanın əlində nəse qaldığını güman edirdi. Düzdür, o, hamının pay-püşünü eləyib, hamıya irsdən nə düşəcəksə, verib, yəqin yenə nəse qalıb əlində.

Nə arvadlar, nə kişilər, heç birisi xandan bir vəsiyyət, bir nəsihət, heç bir şey eşitmirdi. Bir gün xan vəziyyətinin xeyli ağırlaşdığını görüb, uzun düşüncələrdən sonra Nənəş dayəni yanına çağırırdı. Əmr elədi ki, hamı onun otağını tərk etsin, o, Nənəş dayə ilə baş-başa qalsın. Xan Nənəşlə nə danışdı, nə danışmadı, heç kəsə bəlli olmadı. Nənəş dayə, ağlar gözlə çölə çıxanda, çoxlarının qapı-pəncərə dəlmə-deşiyindən qulaq verdiyini gördü, anladı. Amma onlar bilmədi ki, xanın xırdaca, narın dodaqlarıyla, səssiz kimi dediyi sözlər yalnız Nənəş dayəyə aid idi və onları heç kəs eşitməmişdi.

Beləcə həmin günün axşamı xan dünyasını dəyişdi, Allahına qovuşdu. Amma son saatda, son həftədə çox qəribə hisslər bürümüşdü onu. Nə idi? Bura da doğma torpaqdı, bura da vətəndi, burada da tanış-biliş var, dost-aşına var. Amma Şamaxının, Fit dağının həsretini çəkirdi xan. Nə olaydı, məzara qoyanda, gözlərinin üstünə həmin torpaqdan tökəydilər. Nə olaydı, təlqinini kim verəcəksə, kəfəni açıb üzünü torpağa söykəyəndə, o doğma Şamaxı torpağına söykəyəydilər.

Xan bu arzusuna çata bilməyəcəkdi. Çünki öləndə dəqiqəyəcən belə onun ölümünə inanmayan, yenidən üsyan qaldırıb xanlığın iddiasını eləyəcəyini düşünən rus hökuməti, Rusiyanın Azərbaycandakı hakimi ona bu imkanı verməmişdi. Nə qədər adam göndərmişdi, neçə dəfə xahiş elətdirmişdi ki, artıq qocalıb, xəstədi, ölüm ayağındadı. Amma heç kəs heç bir cavab gətirə bilməmişdi, hakim icazə verməmişdi. Xüsusilə, dostları, əqrəbası arasında danışanda, xan xahiş eləmişdi ki, əgər işdi, Şamaxıda ölmüş olsa, onu Yeddi gümbəz məzarlığında dəfn eləsinlər. Çünki Yeddi gümbəz məzarlığında dəfn olunsaydı, Şaxandanı da, o yüksək təpədə Laləzarı da gözlərinin önündə görmüş olacaqdı. O zaman xan hələ bunun Yeddi gümbəz adlanacağını bilmirdi. Ona görə ki, hələ orada 7 gümbəz demək olar ki, yaranmamışdı. Amma hər halda əqrəbasından bir neçə nəfər xanlığ sərdabəsi kimi artıq orda dəfn olunmuşdu və xan məhz bu məzarlıqda dəfn olunmağını istəyirdi ki, doğma torpağını, doğma təpələrini, Qız qalasını, Oğlan qalasını, Laləzarı, Şaxandanı, yol üstündəydi, Fit dağına tərəf gedən o dolama yolları, Qız qalasını, dayılarının yerləşdiyi, indi tar-mar olmuş, dağılıb yerlə-yeksan edilmiş saraylarının yerləşdiyi Pirdirəkini - bunları görmək, ruhu görəcəkdi bunları, ruhu oxşayacaqdı bu yerləri, indi xəyalında gözlərilə oxşadığı kimi, lakin bu son arzu da xana qismət olmadı. Onun son nəfəsində Şamaxının büllur kimi saf havasını udmağa qoymadılar. Bulaqlarından, Meynəlidən, ya da başqasından gətirdikləri sudan son anda da dodaqlarına damızdırmaq ona qismət olmadı.

Yola o uzun, ağır, qorxunc, ölüm səfərinə gedəndə, ona son ruzisini götürməyə, Şamaxı çörəyi qismət olmadı. Xanın yalnız ölümündən sonra cənazəsinin Şamaxıda basdırıldığına izin verildi. Xanın can verdiyi evdən bir qədər aralı, səkəratdan bir qədər aralı, əqrəba kişilərdən bir qismi toplanmışdı.

İnsanlar bir an donub dayandılar, hara gedəcəklərini, nə edəcəklərini bilmədilər. Qəribə idi. Bu gündü günə qədər bu torpaq, bu təpə əmələ gələndə qədər qohumlar, əqrəba, arvad-uşaq, lap içərisində ölümünə sevinənlər belə, nəyəsə ümid eləyirdilər. İnanmırdılar Mustafa xanın öləcəyinə. Onların nəzərində Mustafa xan ölümsüz bir qəhrəman idi. Heç vaxt ölə bilməzdi. Buz baltası kimi ömründə bir dəfə Şamaxılılar demişkən, «kəllə monqo» olmamışdır. Necə ola bilərdi ki, bu sağlam bədən birdən-birə qocala, haldan düşsə və o həm yumşaq, həm ədalətli ürək dayana? Heç kəs buna inanmırdı ki, Mustafa xan ölə bilər...

...Bu torpaq, təpə yarananacan bir ümid var idi. Sanki Mustafa xan yatıb, indi oyanacaq, duracaq, ölümsüzdü o. Amma elə ki, bu torpaq, təpə yarandı, babalar, «torpağın üzü soyuqdu», deyirlər. Odur ki, indi hərə ümidini itirmiş kimi hara gedəcəyini, nə işlə məşğul olacağını, kimə üz tutacağını, kim-kiminlə dostluq, kim-kiminlə düşmənçilik edəcəyini bilmədən dayanıb durmuşdular. Molla bir neçə dəfə əyilib «Fatihə» verdi. Bir neçə dəfə «Həmdi surə», «Fatihə» surəsi oxundu və əvvəlcən ən əvvəl Şamaxıda ev-eşiyi olan molla dar ciğirli üzəşəği təpədən enməyə başladı. Onun ardınca burada evi salamat qalanlar, onların ardınca burada bacısı-qardaşı, qohumu və ya baldızı, qayını olanlar, bir-bir sükut içində, heç kəs heç kimə heç nə demədən sükut içində şəhərə üz tutdular...

...Yaxşı demişdi Nənəş dayə: «Hasıl oldu diləklər», param-param dağıldı o böyük nəsil, o böyük ailə, pərən-pərən oldu...

Xan rəhmətə gedəndən bir gün əvvəl, elə bil axır saatlarını, axır dəqiqələrini yaşadığını duyurdu. Odur ki, başqaları ilə görüşdü, danışdı, amma vəsiyyəət üçün dayəni yanına çağırdı, Zibənnisanın dayəsini. Anası həyatda olsaydı, bəlkə anasıyan danışardı, amma dayə ona daha yaxın idi. Nə dedi, nə danışdı, nə tapşırırdı, bilən olmadı. Amma o gündən sonra müşahidə qabiliyyəti olanlar gördülər ki, dayənin barmağında bir dövrəsi almaz, ortası firuzə qaşlı üzük var. Zaman keçdikcə dayə bu üzüyü saxlayır, əzizləyir, gözdən qoymurdu. Çox da böyük qiyməti olmayan üzüyün xandan yadigar olduğu üçün, camaata belə gəlirdi ki, bu üzüyün qiyməti böyük idi. Xanın vəfatından bir qədər keçəndən sonra gecənin birində evi əhatə elədilər. Kim idi, nəçiydi, bilmirdi. Qız yatmışdı. Dayə oyandı hənirtiyə. Qazdan ayıq yatardı həmişə. Oyandı. İçəriyə soxulanlar arvadın qəlbinə, ürəyinə elə bir qorxu əkdilər ki, arvad heç vaxt belə bir həyəcan keçirməmişdi.

-Ay urvatsız!...

-Başına dönüm, urvatsız nöş deyirsən mənə? Sözü var, söz danış.

-Sözüm odur ki, xandan qalan xəzinə hardadı, qızıl, gümüş?

-Buy, başına dönüm, mən nə bilim? Xanın adamları bilər. Əqrəbası bilər. Mən kiməm ki? Bircə dənə dayə...

-Az danış, arvad. Xanın sənə münasibətini yaxşı bilirik.

-Baş üstə, danışmaram. Danışmasam, deyə də bilmərəm sənə ki, iş nə yerdədi.

-Nə yerdədi? Bəs xan axır dəfə, hamıdan sonra sənnən danışdı. Nə vəsiyyəət elədi sənə?

-Başına dönüm, nə vəsiyyəət eləyəcək? Bircəsini - qızını tapşırırdı mənə.

-Bircə nöş olur? Xanın da, qardaşının da, əmisi oğlunun da o qədər küçüyü var ki...

-Buy, başıma xeyir. Xan nəslinə, bir tərəfi seyid, bir tərəfi xan, necə dilin gəlir küçük deyirsən?

-Az danış, arvad.

Onlar tatarıları, qamçıları işə saldılar, arvadı o ki, var döydülər. Bədənini zolaq-zolaq elədilər. Əynindəki köynək zol-zol cırıldı. Nəhayət hıçqırıqlar içində boğulan, inildəyən arvadı evin ortasında qoyub getdilər. Anladılar ki, bundan bir şey əldə eləyə bilməyəcək, bir şey öyrənə bilməyəcəklər. Amma zaman keçdikcə onlar bu fikri əldən buraxmamışdılar. Həmişə dayəni, onunla birlikdə Rübabə Sultanı izləyirdilər. Hardadılar? Gözləri onların üstündən çəkilmirdi. Əlbəttə, dayə nə üçün izləndiyini bilirdi. Adbaad kim olduqlarını bilməsə də, amma kimlər tərəfindən izləndiyini bilirdi. Xanın var-yoxunu, övladlarına saxladığı, xüsusilə Zibənnisa Sultanın cəhizliyinə saxladığı varidatını ələ keçirmək idi bu adamların məqsədi. Bunu dayə bilirdi. Ona görə də bu barədə bir kəlmə də heç kəsə, hətta Rübabə Sultanın özünə də söz deməmişdi. Xan ona demişdi ki, barmağındakı bu üzük sənə xəzinənin yeri haqqında nişanədir, yerini demişəm sənə. Nə zaman ki, ehtiyac hiss elədin, xəzinənin yerini kiməsə deməyə məcbur oldun, məsələn Zibənnisa Sultana xəzinənin yerini deməyə məcbur oldun, yəni bu dünyadan köçməli oldun, onda üzüyü verərsən Zibənnisa Sultana, o, xəzinənin gözünü ona göstərəcək, o biləcək. Ona deyərsən ki, o da ən son dəqiqədə - ehtiyacı olanda, xəzinədən istifadə eləsin və dərin ehtiyac hiss etmədikdə müraciət etməsin xəzinəyə. Və o da öz dünyasını dəyişməli olanda, bu üzüyü qızına, ya oğluna, kimi olacaqsa, ona versin. Bu üzük xəzinənin nişanəsi, bu üzük ailənin, nəslin - mənim nəslimin bir-birinə keçən, mənim nəslimi bir-birinə bağlayan bir nişanədir. Bunu nə Zibənnisa, nə Rübabə Sultan, nə xanın əqrəbasından başqa bir kəs bilmirdi və bu sirr sirr olaraq dayə ilə birlikdə bu dünyadan gedəsiydi. Amma dayənin başı hələ böyük qalmaqda idi. Dayə qızı götürüb şəhərə köçməyə məcbur olanda, o zaman Bakıya şəhər demirdilər, şəhər ancaq Şamaxıya deyirdilər. Amma paytaxt, əlbəttə, indi artıq çoxdan idi ki, Bakı idi və dayə bütün o Şamaxıdakı əqrəbasından, Şamaxıdakı onu təqib eləyən adamlardan uzaqlaşmaq istəyirdi, onları azdırmaq istəyirdi. İstəyirdi ki, onun lat-lüt ya qərib İmam Rza vəziyyətində Bakıya köçdüyünü görənlər bəlkə Rübabə Sultandan, dayədən əl çəksinlər, Rübabə Sultana bir sədəmə yetirə bilməsinlər. Rübabə Sultanın ərə getməli olduğu vaxtda, dayə yalnız onda

xəzinədən az bir miqdar xərclik götürmüşdü. O az bir miqdar Rübabə Sultanın demək olar ki, ölüsünə də bəs idi, dirisinə də. Səxavətli babadan qalan xəzinə bütünlükdə yerində idi. Dayədən qənaət öyrənmiş Rübabə Sultan dayənin baba yadigarı kimi verdiyi bu şeyləri, bu qızıl-gümüşü, bu bəzəkləri yadigar kimi qəbul eləmişdi, onlara toxunmurdu, satmırdı. Bir qədər qızıl onluq, bir qədər beşlik onun köynəyinin əməkliklərinə tikilmişdi. Onlardan satmışdı bir qədərini, gərək olduqca.

Bir ananı, bir nənəni, bir ananı, bir nəvəni bir-birinə bağlayan, birindən o birinə keçən, Rübabə Sultanla Əzimə arasında qırılmaz rabitə yaradan bu üzük, bu firuzə qaşlı üzük elə bil taleyin bir rəmzi idi.

KÖÇ

Malağan furqonları Mərzədən keçib Ceyrankeçməzə çatdı. Ceyrankeçməzdə dayanmalı idilər. Heyvanlara - atlara yem verilməli idi. Bir qədər dincəlmək, yemək-içmək də lazım idi. Elə furqonlar təzəcə dayanmışdı ki, dağ səmtindən hardansa bir neçə atlı peyda oldu. Furqonçular özlərinə gələnəcən dəstəni əhatə elədilər.

-Dayanın! - Hamısı tufəngli idi. - Dayanın!

-Dayanmışıq, başına dönüm.

Doğrudan da furqonlar onsuz da dayanmışdı. Yəni, bu gələnələr demək istəyirdi ki, yerinizdən tərپənməyin. Furqonların çadırlarının altında dayə ilə Rübabə Sultan yanaşı əyləşmişdilər. Bir furqonu təkbaşına kirələmişdilər. Ona görə də yerləri bir qədər rahat idi. Amma, - Dayanın, yerinizdən tərپənməyin, - amiranə səsini eşidən dayənin qulağı səsdə idi, elə bil. Tufəng çaxmağının çaxqılısını da eşitdi. «İlahi! Qaçaq-quldura rast gəldik. Əlimizdə olanı da alacaqlar.»

Dayə bu fikirdə ikən başındakı papağı düz qaşının üstünə qədər çəkmiş, tayqulaqlı bir papaq qoymuş kişi başını furqonun içərisinə uzatdı.

-Arvad, hey! Çıxart, görün nəyin var?

-Nəyim olacaq, başına dönüm? Əlsiz-ayaqsız adamam.

-Əcəb əlsiz-ayaqsızsuz. Çıxardın, deyirəm sizə.

Dayə quldurları başından eləmək üçün Rübabə Sultanın qulağında, boynunda, barmağında, özünün barmağında nə vardısı, hamısını çıxarıb verdi.

-Bundan başqa heç bir şeyimiz yoxdur, Həzrət Abbas haqqı.

-Həzrət Abbas belindən vursun. Sənə deyirəm, daha nəyin var, heybədə, bax, gör, xurcunda?

-Başına dönüm, xurcundakı qab-qacaqdı.

-Qab-qacağı neynirsən orda? Bakıda qab-qacaq yoxdu?

-Şamaxıda lazım idi, başına dönüm, orda. Bir də ki, həmişəlik köçürük, gedirik. Daha bizim Şirvanda, Şamaxıda nə ölümümüz var, nə işimiz var? Əlsiz-ayaqsız qalmışıq. Bivaris qalmışıq, kimsəsiz qalmışıq.

-Uzunnatma, arvad.

Dayə xurcunu başaşağı elədi. Qablar - mis qablar cingiltiyən furqonun içinə töküldü. Ürəyi səksəkədə idi. Dayə başa düşürdü ki, bu qurğu onunçün idi. Ona görə də firuzəqaş üzüyü lap alt uccucuğunda tikmələrin arasında bərkitmişdi. Anlaşılası, görüləsi şey deyildi. Ondan başqa nə heybədə, nə xurcunda bir şey tapa bilməyən quldur, - Baxarıq, baxarıq, - deyib aldığı bəzək şeyləri ilə kifayətlənib çıxıb getdi. Dayə əlləri əsə-əsə əşyaları təzədən xurcuna, heybəyə yığmağa başladı.

-Sovuşduq. Şükür o böyük olan Pərvərdigara. Sovuşduq, bala.

Rübabə Sultan titrək səslə soruşdu:

-Nənə, dayə, nədən sovuşduq? Olanımızı aldılar.

-Yox, başına dönüm. Olanımızı ala bilməzdilər. Dayə elə yerdə gizlətməyib bir qədər pulu ki, onların əlinə keçsin. Biz o pulsuz Bəki kimi yerdə neynəyəcəkdik, nə iş görəəcəkdik?

O zamankı ləhcəynən, kəndli ləhcələriynən Bakıya Bəki deyirdi dayə.

Beləcə bir neçə saatdan sonra furqon quldurlardan xilas olub yola düzəldi. Amma dayə ürəyində əmin idi ki, bunlar adi quldur deyildi. Bunlar Şamaxıdan Rübabə Sultanı, dayəni izləyən həmin o qara fikirli adamlar idi ki, dayə adını bilmirdi, amma kimlər idisə bir neçə dəfə evini basıb, xanın xəzinəsini tələb eləyən adamlar idi. O adamın dəstəsiydi həmin quldurlar. Karvana çatanda dayənin ürəyi bir az özünə gəldi. O, atlı olaraq dəstəni müşayət edən, daha doğrusu, onların furqonu ilə yanbayan gedən Əliheydəri tanıdı. Əliheydər onun deyiklisi olmasa da, nişan alınmasa da, Rübabə Sultanın özünün də gözünün işığı idi, Rübabə Sultan da onun gözünün işığı idi. Oğlan ağır-yüngül nəyi vardısı, hamısını atıb, Rübabə Sultangilin köçdüyünü bilincə, malağan furqonlarının karvanının ardınca çaparaq gəlmişdi. Bir gün sonra çıxmışdı, amma ikinci gün özünü onlara yetirmişdi. İndi furqon Əliheydərin nəzarəti altında irəliləyirdi. Arabir Əliheydər Rübabə Sultanla söhbətləşirdi.

-Dayə, yer bəlləmişən Bakıda?

-Yox, başına dönüm, hardan bəlləyəcəyəm? Elə fikirləşdim ki, düşərik qapı-qapı soruşarıq «boş ev var?»

-Eh, ay dayə, çiyində xurcun, əlində heybə, qız uşağı əlində qapı-qapı haranı gəzəcəksən? Gedərik, Allah qoysa, düşərik karvansaraya. Sizə bir hücrə taparam, ayırtdıram, oturarsız orda. Öyü də, Allah qoysa, mən axtarıb taparam.

-Allah səndən razı olsun. Allah ağbaxt eləsin səni, bala. Göydə Allah, yerdə sən bizə pənah gəldin.

-Nə danışırısan, dayə? Pənah nədi? Pənah Allahdı, əlbəttə ki. Məndən pənah olmaz. Ancaq onu bil ki, öldü var, döndü yoxdu. Mən də sənənin böyütdüklərindən biriyəm.

Üzü gəlmədi desin ki, mən Rübabə Sultanın aşiqiyəm. Onun dalınca gedirəm, ondan öteri gedirəm. Öldü var, döndü yoxdu. O mələk xislətli qız, mənim nəzərimdə yer üzündəki bütün gözəllərdən gözəldi. Bütün ağıllılardan ağıllıdı. Bütün təmizlərdən təmizdi. Paklardan pakdı. Deyə bilmirdi bunu Əliheydər. Amma dayə də, bircə kəlmə söz demədən yaşmaqılanıb oturmuş Rübabə Sultan da bu sözləri onun səsindən oxuyurdular. Üzünü görə bilmirdilər. Furqonla yanaşı gedirdi atın üstündə. At onu çalxayırdı, furqon dayə ilə Rübabə Sultanı.

Ertəsi günü gəlib Bakıya çatdılar. Şamaxı yolunun başlanğıcında furqonlar dayandı. Quba meydanındakı böyük bazarın böyründə furqondan endilər. Əliheydər özünün və onların heybəsini - birini çiyinə aşırı, birini əlinə götürdü, bir xurcunu da dayə çiyinə aşırı. Quba meydanının içindən keçməyə başladılar. Qərribə bazar idi. Şamaxı bazarına oxşamırdı. Şamaxı bazarlarında bir növ sənətkarlara bölünmüş məhəllələr əsas yeri tuturdu. Burada qarışıqlıq idi. Burada arşınmalçı da, tacir də, bütün növ ticarət eləyənlər var idi. Bazarın tən ortasında yekə bir teştdə iç-ciyər qovuran kişi, ondan bir az aralıda böyük bir qazanda dovğa bulayan kişi, bir sözlə, müxtəlif səslər gəlirdi bu bazardan. Şirvan bazarı, Şamaxı bazarı deyildi. Bakı bazarının özünün səsləri var idi.

-Gəəl, Kəblə Hüseyn dovğasına! Bu sənin payın, bu atovun payı, bu qohum-əqrəbavın payı, bu qıraqdan baxanların payı.

-Qovurma, qovurma! Gəl ha, gəl ha, heç kimi qovurma! Mən sənə verim qovurma. Gəl ha, gəl ha, qovurma!

Burda da tabaqçılar var idi. Amma burdakı tabaqçıların çoxu halva-zad kimi şeylər satırdılar.

-İsfan halvası, İsfan halvası! Ədviyyatı ağızdan göbəyəcən yandıran İsfan halvası, İsfan halvası.

Başmaqçı da vardı burda. Nə desən, sənətin, həyatın bütün tələblərini ödəyə bilən, bütün tələblərinə cavab verə bilən şeylər var idi. Tacirlər, ticarət eləyənlər, baqqallar, dəllallar, allafklar, hamısı.

Un qapanının yanında növbə dayanmışdı. Hərçənd ki, Qapan meydanı İçəri şəhərin Qoşa qala qapısından bir az yuxarıdakı meydanda yerləşirdi.

Nə isə. Əliheydər onları gətirib bu bazarın içərisindən keçirdi və bir qədər aralıda yerləşən Xanım karvansarasına gətirdi. Ondan əvvəl Zaxar karvansarası idi. Elə adından da Əliheydər xoşu gəlmədi. Odur ki, Xanım karvansarasını seçdi. Karvansaraçıdan külfəti üçün, başqa söz deyə bilməzdi, külfət adı verdi, guya anası ilə bacısı üçün hücrə istədi. Bir hücrə aldı, əşyaları içəriyə qoydu və dedi:

-Dayə, bir az rahatlaşın, karvansaraçıya tapşıracağam, sizə bir adamnan - bir zənən xeylağıyan, yeməkdən-zaddan bir şey göndərsin. Mən gedirəm. Burada bildiyim adamlardan, tanıyan şamaxılılardan soraqlaşım, görün. Hökmən gerek bu gün sizə ev yeri eləyəm, həyət yeri eləyəm. Ya bir bütöv, ya da yarım həyət alağ. İndi baxağ, görək, gücümüz nəyə çatacağ.

Dayə yenə də dərinə köksünü ötürdü.

-Çox sağ ol, ay bala. Allah köməyin olsun.

«Ey böyük yaradan, çox şükür sən cəlalına ki, bu cavanı mənə yetirdin. Mən bu şəhərdə, elə furqondan düşən kimi özümü itirəcəkdim. Mal-madamımız culliklərin əlinə keçəcəkdik. Deyirlər ki, Bakının bazarı culliklənlə doludu. Nədir o cullik, bilmirəm, amma hər halda oğrudu, yəqin ki, yaxşı adam döyül, yəqin ki. Çox şükür sənə, böyük Pərvərdigar, mənə bu Allahın mənə tapşıracağı, xanın mənə tapşıracağı məsum qızı üzünü urvatdı bu cavana rast elədin, İlahi!»

Qarı bu son kəlmələri ürəyində fikirləşdi. Əliheydər getdi. O, şamaxılı dostlarından birisi ilə görüşdü və onunla birlikdə Bakının bazardan bir az yuxarı, köhnə Priyut küçəsi deyilən yerdə 48 nömrəli evdə bir ev kirələdilər. Bu ev məşhur ruhani kimi tanınmış Hacı Şıxbalanın həyətində idi. Həyət ortadan demək olar ki, iki hissəyə bölünmüşdü. Üst hissədə Hacı Şıxbala, mərtəbə yarım hündür idi yerdən, altı açıq zirzəmi idi, üstü evlər idi, orda özü yaşayırdı ailəsiylən, külfətiylən. Arvadı Pəricahan xanım cavan olmağına baxmayaraq çox gözəl türkəçarəçi qadın həkimi idi. Alt hissə tamamilə boş idi. Alt hissədə dörd otaq var idi. Bu dörd otağı Əliheydər əvvəlcədən kirayə, sonradan isə düzəlişməli olsalar, satın almaq şərtiylən kirələdi, danışırdı. Və dərhal küçədən bir fayton tutub Xanım karvansarasına gəldi. Heç dayə ilə Rübabə Sultan əməlli-başlı nahar eləməmiş onları əşyaları ilə bir yerdə faytona mindirib Hacı Şıxbalanın həyətinə gətirdi. Otaqları göstərdi və özü bazarlıq eləmək, bəzi şey-şüy almaq üçün küçəyə çıxdı və bazara getdi.

Hacı Şıxbalanın arvadı Pəricahan və gənc qızı Əminə gəlib təzə kirayənişinlərlə görüşdülər. Hacı Şıxbalanın Əminədən başqa Əli adında bir oğlu da var idi. Hacı Şıxbalanın arvadı və qızı dayə ilə, Rübabə Sultanla görüşdülər, öpüşdülər. Hacı Şıxbalanın arvadı elə ilk baxışdan dayə ilə elə

bil ki, dostlaşdı, Əminə də Rübabə Sultanla. Tez-təcili evlərindən bir palaz gətirib əvvəl seçilmiş otağa - dayə ilə qızın otağına saldılar.

-Ay bacı, yorğan-döşək-zad gətirməmişüz?

-Yox, başına dönüm, sabah səhər alacaq, Allah qoysa, oğul.

-Almaq nədi? Mən özüm sizə yorğan-döşək verərəm. Heç fikir-zad eləməyin. Qab-qazannan?

-Qab-qacağımız bir az var.

-Olsun, olsun... Bax, həyətin o başında quyu var. Həyətin ortasında da rahatxanadı. Dal tərəfi bizim həyəətə baxır, qabaq tərəfi sizin həyəətə baxır. Bu həyəət elə əvvəldən yarı bölünmüş kimi bir şeydir. Sizin qapı darvazadı, bizim qapı yuxarı hissədəndi, balacadı, bala qapıdı. Oğlan nəyindi? Qərdeşim olsun, çox xoşuma gəldi. Kişiyənən, belə ədəb-ərkanla danışdı ki, çox xoşum gəldi ondan. Ara qapıdan baxırdım, gördüm. Sur-suratı də xoşuma gəldi. Oğlundu, bacı?

-Yox, başına dönüm, oğlum deyil. Qızımın nişanlısıdı, deyiklisidi.

-Hə...

ŞÜBHƏLƏR İÇİNDƏ

Dayə, doğrudan da, bir şey bilmirdi. O hardan biləydi ki, o məlun erməninin əlində giriftar olacaq. Hardan biləydi ki, bildiyi bu sirr ona bu qədər əzab verəcək? Əgər o erməninin ondan nə istədiyini, neyçün istədiyini bilsəydi də, cavab verməzdi. O, xanımını, ağasını satmazdı. İllər uzununu bir yerdə yaşadığı, çörəyini yediyi adamını satmazdı. Axı o xanımına, Zibənnisaya döşlərindən süd vermişdi. Onu bala bilmişdi, bala kimi sevmişdi. Ölən balasının əvəzi bilmişdi. Hər dəfə döşlərini əmərkən, o körpənin öz balası olmadığını düşünməmişdi belə, bir böyük sevinc, ana sevinci ilə əmizdirmişdi. İndi də onun balasının ümidi, pənahı olan bir sirri, gələcəyi olan bir əhvalatı bu erməni diğasına danışardı? Əsla.

Eşitmişdi. O bilirdi ki, sirri bilənlər demir. Bilib deməsələr də, nə təfavütü vardı? Onlar bir-birini ardınca sirri bilməyənlərlə birlikdə həlak olur, yox olurdular, meydandan çıxırdılar. Elə seyrəlmişdi, elə azalmışdı, elə bir günə düşmüşdü bu adamlar ki, xanın adamları indi də əl atmışdılar dayə kimi adamlara, arvad-uşağa, qarı-qocaya. Dayənin taleyi belə gətirmişdi, düşünməyə macalı yox idi. Amma indi müstəntiqin, bu erməni diğasının onu hərdən boş buraxdığı suallardan, özünün yorulduğu zamanlarda dayə fikirləşirdi.

Qəribə idi həyatı, qəribə keçmişdi. Babət, hampa bir kişinin qızıydı. Kəndin fağır oğlanlarından, kasıb bir ailənin oğluna könül verdi, sevişdilər, qoşuldu qaçdı. Heç bir il keçmədi, kimlərsə çoban oğlanı dağlarda doğradılar. Hamilə qaldı. Doğum vaxtında da bəxti gətirmədi. Kimi deyirdi ki, yaxşı oldu, doğum vaxtı uşaq öldü, ayağına duzağ olmadı, bəlkə birinə erə gedə bilərdi. Kimi deyirdi ki, yox, kimdi ona yiyə duran? Qoşulub qaçıb, dağların çobanında bir il arvadlıq eləyib, kim ona yiyə duracaq? Kim onu alıb evinə gətirəcək, gəlinim deyəcək, arvadım deyəcək, sevgilim deyəcək?

Beləliklə, dayənin döşlərinə süd gələn vaxtlarında Mustafa xanın adamları kəndlərdən qıza dayəlik üçün döşü südlü qadın axtarırdılar. Gəldilər soraq-soraqla təmiz hesab elədikləri qadını kəndxuda onlara nişan verdi. Qızı götürüb apardılar. İndi də başqa cür bəxtəvərlik verirdilər ona, deyirdilər ki, bəxtəvər başına, elə bir yer düşüb, yeməyi bol, içməyi bol, xanın əziz qızına dayəlik eləyəcək.

Amma burda da bəxti gətirmədi. Keşməkeşlər, müharibələr bir-birinin dalıycan. Düzdür, qıza könül verdiyi üçün özünü bir qədər sakitləşdirirdi. Amma arabir üzünü görmədiyi dəfn olunan

körpəsini yadına salır, qızlığa verilmiş, südüne etibar edilmiş qızı laylalayır. Hərdən layladan azırdı, «aşiq, ozanım mənim» deyirdi.

Aşiq ozanım mənim,
Qaynar qazanım mənim.
Əzəldən belə yazıb,
Tale yazanım mənim.

Eləcə də tale, o alınaya yazılmış tale onu bu erməni diğasının, müstəntiqinin əlinə salıb.

Həftə keçir, gün dolanır, gündə ona bir qara çörək, o soldatların yediyi, sıxanda suyu çıxan qara çörəkdən, birəllidə su verirdilər. Artıq heç nə vermirdilər. Dayə quruyub çöpə dönmüşdü. Bu üzündən baxırdın, o üzü görünürdü. Gün keçir, vaxt gedir, aya çıxırdı. Amma erməni müstəntiq ondan əl çəkmirdi. Çünki onun əldə elədiyi məlumata görə yeganə adam qalmışdı o nəsilədən ki, o böyük nəsilədən ki, o sirri yalnız bu dayə bilə bilərdi. Dayəni çürüdüb deyirdi:

-Səni bu dörd divar arasında çürüdüb o siçanlara, siçovullara yem eləyəcəyəm səni. Sən mənə deməlisən ki, Müstafa xanın xəzinəsi, qızına tapşırdığı o xəzinə, sən bilməmiş deyilsən bunu, ona görə ki, o, məhz sənin süd verib böyütdüyün, qucağında böyütdüyün qıza etibar eləmişdi xəzinəni. Şübhəsiz ki, qız da sənə deməmiş olmazdı. De, yerini xəzinənin, səndən əl çəkim.

Necə deyəydi axı, əmanətədi, döşlərindən süd verdiyi, böyütdüyü qızın taleyinə yazılmışdı o əmanət. Təkcə ona sirr açmış, təkcə ona bildirmişdi yeri qızçıqazın atası. Dayə heç cür əmanətə xəyanət eləməzdi.

Məhbəsdə siçovullara, lap qurdlara, quşlara yem olsa da, deməyəcəkdi, Allah əmanətinə xəyanət yox idi onda. Bir də Şirvanın başına bəla kəsilmiş adamlar, Şirvanı oda qalamış adamlar onda elə nifrət hissi oyatmışdı ki, hadisədən illər keçsə də, dayə bu barədə heç kimsəyə bir kəlmə də deməmişdi, unutmağa çalışmışdı o yeri-yurdu...

...Dayəyə «səni o məşum binaya çağırırlar» deyəndə, doğrusu, özünü itirdi, donub qaldı. Axı onu burada kim tanıyırdı, axı o burada kimə lazım idi? Ona indi işmi verəcəkdilər bu qoca vaxtında? Doğrudu, deyirdilər ki, Bakıda Bircətidə (birja) adı deyilən bir yer var, ora gedirsən, növbəyə dayanırsan və sənə iş verirlər. Bunu bilirdi, eşitmişdi. Bir də haçansa, dəniz qırağında, suyun içinə girən bina görmüşdü. Bu binanın isti su olduğunu demişdilər ona. «Kupalnik», «kupannik», dili də yatmırdı bu sözlərə. Bakıya gəlib-gəlmədi ha, elə sözlər eşidirdi ki, bu sözlərin heç birinə dili yatmırdı. Yox, deyəsən o bina deyildi, Orda, onun damında bəzi çimənlər çırıl-çılpaq uzanırlar, özlərini, bədənlərini qaraldırırlar, möhkəmlədirlər guya. Amma onu həmin binaya kim çağıracaqdı? Odur ki, çaşılıb qalmışdı:

-Ay bala, orda mənə neynirlər?

-Ay arvad, orda yox e, ondan xeyli aşağı, hökumət evi var e, orda. Hökumət evi yox e, «GİPO»nun binasına çağırırlar səni.

-Buy, mən «GİPO»nun nəyinə lazımam?

-Day onu sən bilərsən, onlar bilərlər, soruşarsan, özləri deyərlər, bildiyini deyərsən, bilmədiyini yox.

Arvad bilmirdi neynəsin. «GİPO» adından bütün camaat, bütün fəqir-füqərə, nə fəqir-füqərə, lap elə bəyi də, xanı da keçmişdə «vurram, öldürəm» deyən qoçusu da, keçmişin lap o yekə-yekə yerlisi də, dövlətlikləri də hamısı deyirdi ki, «GİPO»dan itdən qorxan kimi qorxurdular. Bilirdi bunu. «GİPO» nə idisə, ondan ölümdən qorxan kimi qorxurdular. Ölümdən də qorxunc.

Burdan da o biri gün səhər dalıycan qara meşin geymiş, palto geymiş bir polsə gəldi. Nə polsə, nə girdəvoy, heç birisinə oxşamırdı, belə bir qəribə adam idi.

-Ay arvad, dur gedək, - dedi.

-Hara, ay bala?

-GIPO»ya. Səni yoldaş filankəs çağırır.

Arvad erməni diğasının adını eşidəndə, bir anda sarısını uddu, lap heyrətdə qaldı.

-Ay bala, mən onun nəyinə gərəyəm?

-Ay arvad, uzun danışma. Mən nə bilim nəyinə gərəksən? Dur ayağa, tez ol. Geyin, sal çarşabını başına.

-Başına dolanım, biz çarşab-zad bilmərik. Elə şalımı örtəcəyəm, yaşmaq tutacağam.

-Hər nə cəhənnəm eləyirsən-elə, dur ayağa.

Arvad doğrudan da yerindən qalxdı, kələğayısını başına çəkdi. Alnına, qaşlarının üstünəcən, aşağıdan isə burnunun qabağınacan. Bircə nəfəsgah qoydu, bir də gözlərinə ayağının altını görə yer. Yaşmaqlandı bərk-bərk, üstündən də, bir qara köhnə şalı var idi, onu saldı çiyinə. Durdu, «Allah, Məhəmməd» eləyib qalxdı yerindən, çıxdı qapıdan, düşdü o qara meşinlinin dalıycan. O hara, bu da ora.

Yol uzunlu hər dənbir meşin paltolu üzünü ona tərəf çevirib, amma üzünə baxmadan mırıldanırdı:

-Ay arvad, tez ol, tez ol.

Yavaş da olsa, mırıldanırdı. Onda bir hədə-qorxu gəlmək var idi.

-Ay bala, neyniyim, yeriye bilmirəm, qoca arvadam.

-Cəhənnəm qayır, dərd qayır. Hökumət çağırır e səni, hökumət...

-Neyniyir məni hökumət, nəyinə gərəyəm hökumətin?

-Bilmirəm, tez ol. İşim-gücüm var. Sənin nazınla oynamağa halım yoxdu.

Göy üzü damar-damar,
Göydən yerə nur damar.
Qəlbim zərif şüşədir,
Sən sındırsan, kim yamar?

Rübabə Sultan bu bayatını Əliheydərə deyə bilmirdi, deyə bilməzdi də. Hələ onunla kəlmə kəsməse də, bilirdi ki, Əliheydər onun zərif qəlbini sındıran deyil, sındırmaz da, yamayana da ehtiyac olmaz.

Heç bir həftə keçməmiş Rübabə Sultanı dilləndirdi dayə:

-Qızım, bir həftədi gəlmişik. Əliheydər bizim bütün dükən-bazarımızdı, gündəlik ruzumuzdu. Özünə iş də tapıbdı. Məhəllədə halvaçı dükanı var, o halvaçı dükanında işləyəcək. Özü mənə deyib. Deyirəm, gəlsənə, kəbininizi kəsdirim, ay bala. Day bir-birinizdən qaçdığınız bəsdir, mən də ondan üz tuturam danışanda, yaşmaqqlanıram, utanıram. Kəbininizi kəsdirim, getsin, bala.

Rübabə Sultan başını aşağı saldı. Bu söz onun ürəyindən idi. Doğrudan da, daha onun bu dünyada Əliheydərdən başqa bir dayəsi var idi, başqa kimi var idi ki?

-Nə deyirəm ki, sən bilən yaxşıdı, dayə.

-Ay çox sağ ol, qızım. Bilirdim ki, sən məni sözüümü yerə salmazsan. Bilirdim ki, sən ağıllı, başa düşən balasan.

Bundan sonra dayə o birisi həyəətə keçdi. Pəricahan xanım onu elə dəhlizdə qarşıladı.

-Xoş gördük, xoş gördük. Ay bacı, səhər görüşmüşük ey, hələ dəstəmazi da bir yerdə almışıq. Amma genə xoş gördük. Açıqdı üzüvə bu qapı. Hər dəfə sən bu qapıya gələndə xoş gördük eşidəcəksən, bacım. Allah razı olsun. Bax, qabağımıza yaxşı kirayənişin çıxıb. Balan da xoşuma gəlir, kürekənin də xoşuma gəlir. Gəl içəri, gəl içəri.

Keçdilər otağa, əyləşdilər. Əminə cəld gedib o birisi otaqdan iki stəkan çay gətirib onların qarşısına qoydu. Dayə sözə başladı. Əlilə altındakı xalçanın xovunu tumarlaya-tumarlaya, başını aşağı salmışdı. Elə bil özü öz qızına elçiliyə gəlmişdi.

-Bacı, - dedi, - düzdü, sən bu evin sahibi, biz isə sənin həmxanan, kirayənişininik. Amma elə birinci gündən elə bilirik ki, sən bizim bacımız, cavan olsan da, anamızsən. Bir sözümlə var. Mən sənə danışımla, sən də Hacı Ağaya de ki.....

Pəricahan xanım cəld onun sözünü ağızından aldı.

-Nə sözün var, gözümlə üstündə. Nəyə ehtiyacın var, gözümlə üstündə, canımız üstündə. Mənim də, Hacı Ağanın da.

-Düzü, soruşsan, heç bir şeyə ehtiyacımız yoxdu. Uşaq elə - Əliheydər balanı deyirəm, bizim bütün nəyə ehtiyacımız varsa, nə istədiyimiz varsa, gedir, eləyir. Özü də işə düzəlib.

-Bilirəm, bilirəm. Hacı Ağa dedi ki, məhəlləmizdə Ağarza kişi var, halva bişirən Ağarza kişi, onun dükanına işə düzəlib. Hacı gəldi, dedi ki, Ağarza kişi də «çox qabiliyyətli oğlandır» deyir, razılıq eləyir ondan.

-Allah hər ikinizdən razı olsun. Deyirəm ki, biz orda olanda Şamaxıda qızın atası rəhmətə getmişdi. Onların toy məsələsini həll eləyə bilməmişdik. Sonra da gördüm ki, ürəyimizə yatmayan adamlar... Nə təhərsə, axır ki, baş götürüb gəldik Bakıya. Hamı gəlirdi, biz də gəldik. Əliheydər bala da çoxdan istəyirdi. Qızın atasının da elə könlü ona idi. Çox istəyən var idi qızı, amma ona idi könlü. Amma kəbinini kəsdirə bilməmişdik. Ona görə o bala ayrı hücrədə, çörəyi-xörəyi harda yeyir, yeməyəndə biz bişirib, aparıb otağına qoyuruq, soyuyur onunçün, filan. Deyirəm ki, bəlkə Hacı zəhməti götürə öz üstünə, onların kəbinini kəsdirə.

-Buy, Allah mübarək eləsin, Buy, Allah mübarək eləsin. Belə gözümlə üstə. Belə deyərəm Hacı Ağaya, canım da çıxar.

-Allah eləməsin.

-Hə, nolar, nolar, lap yaxşı. Allah xoşbəxt eləsin. Ağbaxt olsunlar, oğullu-qızılı olsunlar.

-Allah ağızından eşitsin, Allah ağızından eşitsin. Sənin dualı ağızın, həmişə dəstəmazlı əllərin onların bəxti üçün göylərə qalxsan, hər şey olar, inşallah.

Beləliklə, toysuz, dəbdəbəsiz, Hacı Şıxbala qazinin yanına gedib cavanların kəbinini kəsdirdi. Evə qayıtdı. Evdə bütün külfət üçün - oyanlı-bu yanlı, o həyətli-bu həyətli, fərqi yox idi, Pəricahan xanım böyük bir qazanda plov bişirmişdi. Kişilər bir otaqda, yəni, kişilər deyəndə ki, Hacı Şıxbala, oğlu Əli, bir dayısı oğlu var idi - o, bir də təzə bəy Əliheydər oturub yemək yedilər, plovlarını yedilər. Bəri otaqda da qadınlar - Pəricahan xanım, bacısı, dayə və utanıb bir tərəfə qısılmış Rübabə Sultan Əminəynən yan-yanaşı əyləşmişdi. Əminə tez-tez ona sataşır, yavaşcadan çimdikləyir, göz vurur, deyirdi:

-Az, tez ol da, az, tez ol da, ye da, ye, utanma. Sənin toyundu da, mənim toyum deyil ki. Görəcəksən, mən öz toyumda necə yeyəcəyəm. Pəncə vuracağam aşa ki ya, gəl görəsən.

Cavanlar birləşdilər. Yeni bir ailə gəldi dünyaya. İki Məhəmməd ümməti birləşdi. Yeni bir ailə, yeni bir külfət yarandı.

NƏNƏŞİN ÇƏKDİYİ BƏLALAR. DAYƏNİN SONU

Sərkis Matevosyan Allahın bəlası idi. Yaşını demək çətindi, amma çox qoca idi hər halda. Buna baxmayaraq qıvraq, hələ canı sulu idi. Xanın vəfatından bəri hər şeyi təkbaşına izləyirdi, dostlarıyan. Dostları ona kömək eləyirdilər, amma bu ailənin: Rübabə Sultanın, onun dayəsi Nənəş qadının izlənməsinin səbəbini bilmirdilər. Amma Sərkis Matevosyan bunu bilirdi. Hələ xanın cənazəsi İmişlinin Kərimbəyli kəndindən Şamaxıya köçürdüləndə yolda karvanın üstünə - cənazə alayına hücum eləmək, varidatlarını əllərindən almaq istədi. Bir neçə həmfikir də tapmışdı özünə. Amma baş tutmadı. Baş tutmadı, çünki xanın oğlanları alayı müşaiyət eləyirdilər, qoruyurdular, nəzarət edirdilər. Xanın əmisi oğlanları, qardaşı oğlanları, nökrələri cənazə alayını dörd bir tərəfdən əhatə eləmişdilər. Onlara batmaq mümkün deyildi. Sərkis yaxşı bilirdi ki, xanın oğlanları, xüsusilə, əla atıcıdırlar. Nişangahlara atmaqlarını dönə-dönə görmüşdü. Sonra xan dəfn olunandan, ara sayxaşandan sonra hərə bir tərəfə dağılışmağa başladı. Mühəribələr başa çatdı. Urus gəlib bu ölkədə hakimiyyəti əlinə aldı. Əlinə aldığı bu məmləkətdə daha da möhkəmləndi. Bundan sonra Sərkis daha bu ailədən Rübabə Sultanla Nənəş dayənin nəzarətini bir an da unutmadı. Bu iki nəfər həmişə onun nəzarəti altında idi. Sərkis bilirdi ki, xan sonuncu dəfə, ölümündən çox az bir müddət əvvəl, axırıncı Nənəş arvadla görüşüb. Qızını və nəyi vardısı, onu, dayəyə tapşırıb. Çünki oğlanlar, qardaş oğlanları, qohum-əqrəba arasında söz gəzirdi ki, xanın xəzinəsi harda gizlənilib, heç kəs bundan xəbərdar deyil. Sərkis Matevosyan dönə-dönə müxtəlif bəhanələrlə, dillərlə bu əqrəbanın adamları arasında, hərə bir tərəfə çəkilib getməmişdən, müxtəlif dillərlə, hərəsinə ayrılıqda yaxınlaşır, bir bəhanə ilə, xanın axırıncı vəsiyyətini öyrənmək istəyirdi. Alınmırdı. Bircə şeydə əmin olmuşdu ki, xanın axırıncı söhbəti dayə ilə olub. Bunu hamı təsdiq edirdi. Hamısının ağzından ayrı-ayrılıqda bunu eşitmişdi ki, xan axırıncı dayə ilə görüşüb. Və xanın axırıncı nəvəsi Rübabə Sultan da dayənin əlində qalıb. Bunu biləndən sonra gözünü yalnız və yalnız dayə ilə körpə Rübabə Sultana zilləmişdi. Hələ o zamanlar, qız körpə ikən, balaca ikən dönə-dönə basqınlar eləmişdi, oğru yoldaşlar tapmışdı, onlarla birlikdə gəlib Nənəş arvadın evini ələk-vələk eləmişdi. Heç bir şey tapmamışdı, heç bir şey. Nəzərə çarpan elə bir şey görməmişdi. Dönə-dönə təkbətək dayəni sıxma-boğmaya salmışdı. Amma yenə də heç bir şey əldə eləyə bilməmişdi.

Sentro-kaspinin, daşnakların, xüsusilə, Bakıda o illərdə ağalığ elədiyi vaxtlarda Sərkis Matevosyan dostlarının köməyi ilə hardasa dirçəlib hökumət məmurlarından birinə çevrilmişdi və yenə də bu kiçik ailənin itirdiyi izini axtarmaqda idi. Günlərin birində dayənin daha əvvəllər hardasa gizləndiyini öyrəndi. Vaxtilə xanın bayır işlərdə çalışan nökrələrindən biri idi Sərkis Matevosyan. Onda Matevosyan deyən də yox idi, elə Sərkis deyirdilər. Nənəş arvad o zamanlar Sərkisi çox görmüşdü. Ona görə də tanıyırdı. Onun tərəfindən izləndiyini, onun əlilə sıxma-boğmaya salındığını biləndə, arvad bütün bəlalardan ona hardan gəldiyini və gələcəkdə Rübabə Sultanın başına nə iş gələcəyini bildiyindən əzab çəkirdi. Hər dəfə Allaha dua eləyirdi. Çalışdı ki, Sərkis bu dəfə Hacı Şıxbalanın evində, köhnə vaqonlar deyirdilər bu otaqlara, bu otaqlarda Sərkis onların izini tapa bilməsin. Belə idi əsl həqiqət. Amma çox yerdə tapırdısa, burda tapa bilmədi. Günlərin birində isə tamamilə təsadüfən bir cənazə alayına rast gəldi. Alay deyəndə ki, beş-on kişi idi. Bunların kim olduğunu, ölən kim olduğunu soruşanda, ona aydın oldu ki, bu, onun illərdən bəri axtardığı dayədi. Bəs Rübabə Sultanın ünvanı? Rübabə Sultan hardadı? Harda idi? Kiminlə evlənmişdi? Başına nə gəlmişdi? Bilmirdi. Və hərçənd ki, bir müddət qəbristanına gedənlərə qoşulub cənazəni müşaiyət elədi, amma heç kəsdən bu barədə bir kəlmə də soruşa bilmədi. Bircə aran-saran yadına gələn Əliheydəri xatırladı cənazə alayının dalyca gələnlərin içində. elə bu, ona bəs idi. Bu adla şirvanlılardan, şamaxılılardan Rübabə Sultanın yerini öyrənib bilə bilirdi. İndi Sərkis dostlarının, erməni ziyalıların vasitəsilə, bacarıqlı, əlaltdan

bir-birinə kömək eləyən ermənilərin vasitəsilə artıq müəyyən vəzifə tuturdu. O, Daxili İşlər Nazirliyində kiçik də olsa, bir vəzifə tuturdu, müstəntiq idi. Bəlalı günlərdə bir-bir müsəlmanları dindirən, Azəri türklərini bir-bir ölüm kürsüsünə göndərən, ölüm yoluna göndərən, Nargin adasının ətrafında heç bir günahı olmayan ziyalıları güllələyən, ayaqlarına, boyunlarına daş bağlayıb suya atanların biri idi Sərkis. Onun üçün indi Rübabə Sultanın yerini tapmaq və ondan necə olursa-olsun, xəzinənin sirrini öyrənmək asan olmalı idi, asan olacaqdı.

37-nin yelləri əssə də, hələ tez idi. Hələ bir 2-3 il qalmışdı, iki il, iki il yarım qalmışdı 37-ci ilə. Amma indidən, yəni, elə bir az əvvəl də, kollektivləşmə, kolxozlaşma dövründə xeyli ziyalı, xeyli, necə deyirlər, dikbaş adamlar məhv edildi. Bu məhv edilmədən başqa, həmin ziyalıların bir qismi də xarici ölkələrə, hələ dəmir pərdə o qədər möhkəm salınmamışdı, xüsusilə İrana və Türkiyəyə keçə bildi. Keçə bilməyənlər, ələ keçənlər elə indidən uzun müddətli məhkəmə, uzun müddətli həbs cəzalarına məhkum olunurdu. Sərkis Matevosyanın xəyalında Rübabə Sultanı da bu dəhşətlərlə qorxudub xəzinənin yerini bilmək olardı. Bax, elə bir cəmi-cümlətani on-on iki il əvvəl dayə Nənəş qadının olduqca yaxın, övlad kimi sevdiyi bir qohumu Matevosyanın əlinə keçmişdi. Matevosyan onu dindirirdi. Dindirirdi yox, əzişdirirdi. Deyirdi ki, analığındı. Mən bilirəm axı, analığındı. Nə qədər olsa, sirrini səndən gizlətməz. Xəzinənin yerini deyər. De, kimə verib xan?

-Ay başuva dolanım, mən hardan bilim ki, kimə verib xan?

-Sən bilmirsən, sənə deməz, əlbəttə, başa düşürəm onu, amma Nənəş arvada deməmiş olmaz. O da sənə deyib də, arvad ağzıdı, ağzında mərcimək iyiməz. Yəqin ki, deyib sənə. Bilməmiş olmazsan.

-Vallah, billah, məzhəb haqqı, din haqqı, Allah haqqı, bu sizin-bizim yaradan Allaha and olsun ki, heç nə bilmirəm. Neçə vaxtdır mən heç Nənəşi də görməmişəm, hardadı, nədi, bilmirəm. Eşitmişəm Bakıya köçüb. Bilirəm onu.

-Hər halda, bildin-bilmədin, mən heç bir şey bilmirəm.

Bütün bu bilmirəmlərə, inadlara, verilən əzablara baxmayaraq, oğlan, əlbəttə, Sərkis Matevosyanın əlində o dünyalıq oldu. Cənazəsi Nargin adasının ətrafında balıqlara yem oldu. Matevosyan indi xəbərleşib bilirdi ki, Kəlbəlayi Əliheydər üçüncü Kərbəla ziyarəti vaxtı oradaca vəfat etmişdir. İndi Rübabə Sultan uşaqlarıynan Bakıda Hacı Şıxbalanın köhnə vaqonlarında tək qalmışdı. Tək? Yox, öyrənmişdi. Rübabə Sultan bir qızını Məhəmməd adlı bir adama ərə vermişdi. Qalan uşaqları, İlahi, onun neçə övladı var idi, görəsən? - deyə düşünürdü Matevosyan. Hələlik ki, şamaxılılardan bircə bunu öyrəndim ki, Rübabə Sultanın bircə qızı qalıb. Doğrusu, şamaxılıların çoxu Sərkis Matevosyandan şübhələnmirdilər. Xanın silahlı nöqərlərindən biri idi Matevosyan. Xan ona çox inanırdı. O da xanın bütün qohum-əqrəbasını - hamısını tanıyırdı. Tanıdığı üçün də məlumatları asanlıqla əldə eləyə bilirdi. O adamların hansı ağzı bütövdü - ona yanaşmadı dünyasında. Tanıyırdı şamaxılıları. İndi əlinə yaxşı girəvə düşmüşdü. Bu girəvədən də keçmək olmazdı. Rübabə Sultan tək idi. Soruşmuşdu, deyirdilər ki, kürəkəni cənə-cünə bir şeydi. Özü də ömrünün çoxunu kənddə keçirdir, orda evlənib, ikinci arvad alıb. Hələ jenotdellər xəbər tutmayıb, böyük şeydi. Jenotdellərə kim xəbər eləyəcək? Nə Rübabə Sultan buna razı olar, nə Böyükxanım o üzün sahibidi. Deməli, Məhəmməddən də ona bir mane ola bilən adam olmayacaq. Rübabə Sultanı ələ gətirmək üçün, ondan xəzinənin sirrini öyrənmək üçün ən yaxşı girəvə elə indidi.

Axşam düşmüşdü. Rübabə Sultan Böyükxanımla birlikdə şam namazını qılmışdılar. Qapı döyüldü. Heyrətlə qapıya baxdılar. Balaca Əzimə iki qardaşı ilə yan-yanaşı o birisi otaqda yatırdılar. Evdə kişi olmadığından yaşlı qadın kimi qapıya Rübabə Sultan çıxdı. Yaşmaqlı, kələğayısını alınıcan çəkmiş.

-Kimdi?

-Mənəm, ay bacı. Mənəm, Ağa nənə, Əlidi ey, mənəm. Sizi istəyirlər burda, gəliblər, bizim qapını döydülər...

-Kimdi bizi istəyən?

-Vallah, bilmirəm. İki kişi xeylağıdı. Deyirlər, səni istəyirlər.

Rübabə Sultan qeyri-ixtiyari çadrasını başına atıb həyəətə çıxdı. Doğrudan da, iki meşin pencəkli kişi qapıda dayanmışdı. Cavan adamlardı.

-Sən bizimlə gedəcəksən, bacı.

O birisi:

-Ana, sən bizimlə gedəcəksən.

Rübabə Sultan özünü itirdi. Qapının o üzündən bu səs-sorağı, bu müsahibəni eşidən Böyükxanımın gözlərindən leysan kimi yaş tökülməyə başladı. Əli də donub qalmışdı. Amma bir söz deyə bilmirdi. Qorxu insanların canına elə yer eləmişdi ki... Tutatutlar başlamışdı yavaş-yavaş, bərkiyirdi get-gedə. Əli də bir söz deyə bilmədi. Yəni, nə deyə biləcəkdi o, gələnlərin qarşısında, belə tapançalıların qarşısında? Danışa bilməzdi də.

-Allah kərimdi, Ağa nənə, qorxma. Bir şey olmaz. Yəqin nəse bir səhvdi, ya bir söz soruşacaqlar səndən.

Qapıda fayton dayanmışdı. Rübabə Sultanı faytona əyləşdirdilər. Özlərindən isə biri kozlada, faytonçunun yanında, o birisi də Rübabənin yanında əyləşdi.

Rübabə Sultan istintaqda da üzünü açmadı. Eləcə Sərkis Matevosyanın kabinetində stulun qırağında əyləşdi və suallara sakit, hər halda zahiri bir sakitliklə cavab verməyə başladı. O, Sərkis Matevosyanı tanıyırdı. Çünki Sərkis Matevosyan onun babasının növələri cərgəsində olanda, heç dünyaya gəlməmişdi. Dünyaya gələndə də körpə idi. Artıq nə babası var idi, nə növələri. Hər dəfə sonralar yadına gəlir ki, Nənəş dayə kiminsə qarasına deyirdi:

-Xanın çörəyi gözünü tutsun. Əməyi, yaxşılıqları burnundan gəlsin.

Amma Rübabə Sultan soruşardı:

-Ay dayə, kimdi o belə, qarğıyırsan?

-Eh, ay bala, neynirsən kimliyin? Allahın qəzəbinə düçar olsun. Nə deyim?

-Neyniyə sənə?

-Eh... Canım-gözüm, nəyinə gərəkdirdi?

Demirdi dayə.

Bir dəfə dayə Rübabə Sultana belə bir əhvalat danışmışdı:

-Ay bala, deyir, bir dəfə çaynan motal axırdı, seldi. Hardansa dağlardan seldi, gətirmişdi. Bir fağır kişi, bir də bir xəsisin biri düşüb bu motalları tuturdular. Fağır bircə dənə motal tutmuşdu. Xəsis isə hər əliynən bir motal tutmuşdu, dişiynən də birin. Gözüynən də işarə edirdi ki, bax onda da payım var. Xəsis yox, acgöz, özgə malına göz dikən, özgənin hesabına varlanmaq istəyən, öz səadətini başqalarının fəlakəti, bədbəxtliyi üstündə quran Sərkis kimi adamlar var idi. Yoxsa, babalar, nənələr belə rəvayətləri quraşdırmazdılar, düzəltməzdilər, nəql eləməzdilər.

Günlər keçdi, həftə oldu. Həftələr aya keçdi. Ay keçdi, il dolandı. Heç il tamam olmamış, bu balaca, xoşbəxt ailəyə faciə üz verdi. Hər iki cavanın dərinə, böyük məhəbbətlə sevdiyi dayə

köç karvanının yol başladığını duydu. Rübabə Sultanı yanına çağırdı. Yanına çağırdı deyəndə ki, Rübabə Sultan onsuz da iki gün idi bir az xəstələnmiş dayənin yastığının yanından ancaq yemək hazırlamağa ayrılırdı. Tez-tez dükandan vaxt tapıb Əliheydər də gəlib dayəyə deyir, nə lazımdı soruşur, pərzana-zad bişirmək üçün bir şey gerek olduğunu, dava-dərman lazım olub-olmadığını soruşurdu. Sadəcə çox daxili ağırlar keçirən dayə inildəmədi. İnildəməsini bala kimi sevdiyi, döşlərindən süd verdiyi, qucağında, çiyində bəslədiyi, böyütdüyü, bütün həyatını, ailəsini - hər bir şeyi unudub dərbədədər olub dalıycan gəzdirdi, başına pərvanə kimi dolandığı balası Rübabə Sultanı özünə yaxın çağırdı işarə ilə. Artıq danışa bilmirdi, çətinlik çəkirdi. Barmağından üzüyü çıxartdı. Həmin o firuzəqaş üzüyü ki, bir vaxt xan xəzinənin yerini ona deyəndə, bu firuzəqaş üzüyü də ona nişanə kimi verib nəsilən-nəslə keçməsinə istəmişdi. Üzüyü verib dedi:

-Bala, bala, tax barmağına, Rübabəm mənim, Sultanım mənim. Xan babanın yadigarıdır. Son nəfəsində mənə dedi ki, qızıma verərsən. Xəzinənin yerini deyərsən. Yeddi gümbəz qəbristanlığında, babanın məzarının sol böyründə balaca bir uşaq qəbri kimi şey var. İçində xeyli beşlik, onluqdu, lirədi. Orda dəfn eləmişəm ki, heç kəs bilmir. Mən ölürəm, sənə vəsiyyət eləyirəm. Sənin başına Allaha qovuşmaq zamanı gələndə bu üzüyü Zibənnisa Sultanıma verərsən və xəzinənin yerini deyərsən. Ordan mən bir qədər pul götürüb yaşayışımız üçün xərc eləmişəm. Bura gələndə onu da balaca torbada furqonun samanları altında gizlətmışdim. Gətirdim, bir ildi, təkcə Əliheydər qazancına göz dikməmişik. Vermişəm, xırdalayıb, yaşayırıq. Mənim balam, gərəyin olanda, gedərsən, götürərsən. Olmayanda, bu üzüklə bir yerdə, firuzəqaş üzüyün sirrini sən də öz balana deyərsən, öz balana verərsən bu üzüyü, bu xəzinənin yerini deyərsən. Bağışla məni, bala. Deməmişəm indiyəcən. Çünki Xan baban, mənim Ağam belə əmr eləmişdi, - o, qızın sinəsinə doğru uzanan əlini tutub öpdü, - Allah qarşısında, Allahımın qulluğunda günahım yoxdu Allahımın qulluğunda Xan Ağanın əmrinə xəyanət eləməmişəm. Sənə düzünü deyirəm, indi bildiklərin kimi.

Arvad danışdıqca, Rübabə Sultanın boğazı qovuşur, gözlərindən axan yaşı görməməsi üçün arabir üzünü yana tutub, silir.

-Nəyin var sənin, ay dayə, dayə, xahiş eləyirəm, özünü də üzümə, mənə də yazığın gəlsin, dayə. Mənim səndən başqa kimim var?

-Elə demə. Əliheydər bala indi sənin hər şeyindi. Bir də vəsiyyətim budur ki Pəricahan xanımdan ayrılmayın. Bu həyəət sizə xoşbəxtlik gətirib. Bu həyəət sizə ata-analıq eləyib. Bu həyəət sizə birinci gündən həmxana kimi baxıb, sonradan külfət kimi, ayrılmaz bir ailə kimi baxıb, yenə də baxacaq. Pəricahan xanımdan muğayat ol.

-Mənim gözlərim üstə, dayə.

-Gözlərin nurlu olsun, qızım. Çıx qapıya, Pəricahan xanım nənəni səslə. O, lap belə ağır olmağımı bilmir.

Qız qapıya çıxıb Əminəni səslədi, özü gedə bilmədi, ayaqları onu getməyə qoymurdu.

-Əminə, Əminə, anaya denən, bura gəlsin.

İçəriyə döndü. O, diz çöküb balışın yanında əyləşəndə artıq həyat ilə - Allahın şirin neməti ilə vidalaşmaqda olan dayə kəlməyi-şəhadət deyirdi:

-Əşhədü-ənnə ilahə-illəllah. Əşhədü-ənnə Məhəmmədən-Rəsul illah. Əşhədü-ənnə Əliyən-Vəliyullah. İlahi və rəbbi imdad. Əl Qiyas imdad və Rəbbin imdad. Bağışla məni, qulluğuna gəlirəm, ya Rəbbim.

Qadın bu sözləri deyəndə artıq Pəricahan xanım da gəlib onun o birisi tərəfində oturmuşdu. O, artıq həyat təcrübəsi görmüş adam anlayırdı ki, doğrudan da, dayə həyatla vidalaşır, ağlamırdı. Bir az keçdi. Son nəfəsini verdi. Quş kimi uçdu, getdi dayə. Pəricahan xanım qızlara tapşırıq

verdi, su qızdırdılar. Cənazəni özü yudu, öz əlləri ilə. Sitir-kafirini də vurdu. Kəfənə özü bükdü. Əlbəttə, bu müddət ərzində Əli - Hacı Şıxbala və Pəricahan xanımın oğlu Əli bazara qaçıb məhəllə dükanlarının başlanğıcında Ağarzanın halvaçı dükanına girdi, Əliheydəri səslədi:
-Dayə rəhmətə gedib, gəlin.

Sonra da Hacı Şıxbalanı görməkdən ötrü qazinin həyətinə getdi. Nökərə dedi ki:
-Atama deyin, evimizdə həmxanamız rəhmətə gedib, gəlsin.

Heç günorta azanı çəkile-çəkilməyə, mafə gətirdilər. Dayəni, Rübabə Sultanın sadıq qulu, dayəsi, əslində bəlkə də anası olan qadını - bu sədaqət rəmzini çiyinlərinə alıb məhəllə adamlarının, kişilərinin müşaiyəti ilə qəbristanına tərəf yollandılar.

XƏBƏRLƏR

Leyla bibi Xanım «padşah»gilə gəldi, özünü saldı içəri, başına, sinəsinə döyə-döyə.

-Ay Xanım, ay Xanım, Cəfər hardadı, qardaşım hardadı? Öyümüz yıxılıb, öyümüz dağılıb.

-Xanım «padşah» sükunət içində qulaq asıb soruşdu:

-Nolub axı? Bir deynən görək, nə olub?

-Nə olacaq? Qardaşımın öyü dağılıb. Meçiddən gəlirdim. Bir də görəəm ki, balamı - Məhəmmədimi, iki gözümün bir işığını yasavullar qabaqlarına qatıb aparırlar. Əlimdən nə gələrdi? Ay balam, çığırdım, nolub? Məhəmməd dönüb mənə elə göznən baxdı ki, elə hirsənən baxdı ki, yəni, nöş səsüvü çıxarırsan naməhrəm yanında?. Elə xırp kəsdim səsimi. Qaçaraq gəldim bura. Vay, Cəfəri tapın. Qardaşımı tapsınlar.

Xanım «padşah» Leyla bibidən də artıq özünü döyməyə, üzünü cırmağa, başına döyməyə başladı. Vay, vay deyə-deyə qapıya çıxdı. Hasarın o biri üzündən qardaşını səslədi:

-Ay qardaş, ay qardaş. Deyir, Məhəmmədi yasavullar aparıblar yasavulxanaya. Bir get görginən nolub.

Elə məsələdən birtəhər hali olan kimi Xanım «padşah»ın qardaşı Çapıq Əbdülhüseyn özünü çatdırdı bacısı oğlunun harayına. Bir qədərdən sonra bütün şəhər əhalisi, bütün Sarıtorpaq, bütün İmanlı nəslə - hamısı bilirdi ki, Məhəmmədi tutub, qazamata salıblar.

-Neyçün?

-Deyirlər ki, guya ermənilərin bağından üzüm oğurlayıb.

-Ay balam, o halal uşaqdı, elə şey eləməz. Heç Məşədi Cəfər bir yana qalsın, Xanım «padşah» özü onun dərşini verər.

-Mən də elə onu deyirəm daaa...

-Ay bala, ay başuvuza dönüm, görün bir dünya necə xarab olub. Bu erməni köpəy uşağı öz oğrusunun da sözünü, öz oğrusunun da işini atır bizimkilərin boynuna. Belə əməl sahibidilər bular.

-Ay qardaş, ay qardaş, onları siz hələ tanımırırsız, saman altından su yeridənlərdi, bilmirsiniz onlar nə oyun çıxarırlar. Bəlkəm heç bağlarından oğurluq eləyən olmayıb. Onların köhnə sənətidir, araya bir məğşuşluğ salırlar, vur-çatlasın düşür.

-İndi necə olacaq? Nişanlı oğlandı. Nişanlısıgil xəbər tutsalar?...

-Necə yəni xəbər tutsalar? Sən deyirsən Kəblə Əliheydə fil qulağında yatıbdı? İndiyəcən xəbər tutmayıb ki, kürəkənini tutublar? İndi yağın o da yasavulxananın qabağındadı.

-Siz nə deyirsiniz, aadə? Adə bu zalım uşağı, bu mürdar köpəy uşağı bizim başımıza hələ çox iş gətirəcəklər.

Məhəmmədi doğrudan da qazamata saldılar. Məhkəmə olmalı idi. Qohum, qonşu, canıyananlar Məşədi Cəfərin evinə yığıldılar. Bir növ Xanım «padşah» üçün bu, yas kimi bir şey idi. Ağılı heç nə kəsmirdi. Üzünün qanı qurumamışdı. O birisi evdə kişilər oturub məsləhət eləyirdilər. Xanım «padşah» gah dizinə döyür, gah əllərini yuxarı qaldırırdı:

-Ay Allah, ay Allah, sən mənim balamı özün xilas elə, ya Rəbbi. Ey böyük Pərvərdigar, mənim balam günahsızdı. Mənim balam oğurluğa getməyib. Mənim balamı özün xilas elə, ya Rəbbi. Özün qurtar balamı, ay mənim Allahım, ay gözəl Allahım.

O birisi evdə kişilər belə məsləhət gördülər ki. İmanlıdan sözü keçən bir nəfər var idi, Kərbəlayi Əsəd adında - onu göndərsinlər uryadnik Kərim bəyin yanına, ondan xahiş eləsin, nə lazımdı, özü məsləhət bilsin.

Belə də elədilər. Bu hadisələrin içində Rübabə Sultanın bir qızı da dünyaya gəldi. Qızın adını anasının adınan - Zeybənisabəyim qoydu. Əlbəttə, Zeybənisabəyimin adını bu balaca, xırdaca qızda kim çağıracaq idi? Onu o böyük xanımın adınan Böyükxanım çağırmağa başlayacaqdılar. Qazamata xəbər getdi ki, bacının, yəni qayınananın, axı, Rübabə Sultanın böyük qızı Güllübəyim, bildiyimiz kimi Məhəmmədin nişanlısı idi, bir qızı dünyaya gəlib. Elə qızın ayağı sayalı oldu. Xanım «padşah» tez-tez qıza dua edirdi ki, qızcığazın - Böyükxanımın ayağı sayalı oldu, mənim balamın işini düzəltdilər, buraxdılar dustaqxanadan. Düzəltdilər deyəndə ki, Kərim bəyin vasitəsilə rus məmurlarına heç sübutu olmayan, şahidi olmayan yerdə, bir xeyli pul verib oğlanı azad elədilər. Məhəmməd azadlığa çıxan kimi curları başına toplandı. Dostları ilə həbsxana həyatından əfsanələr danışmağa başladı, iki-üç günün ərzində, başına nələr gəlmişdi, bunlardan danışdı. Dostları hadisənin üstünə gəldilər.

-Qardaş, indi ki, sənə o erməni köpəy uşağı oğru adı qoyublar, gəl elə onlara biz yaxşı bir iş vuraq.

Cavanların dördü də buna razılaşdılar. Məhəmməd də dedi ki, mən də razıyam. Qərar qoydular, at-araba götürüb Mədrəsə kəndinin yaxınlığında buna şər atan erməni Artunun bağının sorağını aldılar, öyrəndilər yerini yaxşı-yaxşı. Göz görə-görə, gündüzün günorta çağında gecədən arabaya doldurduqları üzümün üstünü örtüb bir növ cənazə apararı kimi iki tərəfdən yanıyan gedib, başlarına guya döyə-döyə ağlayıb mərsiyə oxuyurdular.

Üzüm qara oldu, qardaş,
Canım yara oldu, qardaş,
Sən öldün, köçün getdi,
Yerin haradı, qardaş?

Demək olar ki, bütün üzüm sahəsində olan ermənilər ki, üzüm yığıcı ilə məşğul idilər, arabanı görüb, mərsiyə oxuyanları, sinə döyən cavanları görüb elə bildilər ki, doğrudan da, qardaşları ölüb, ölüsünü aparırlar. Hələ Artunun bağından xəbərləri yox idi. Məhəmmədin dostları onun bir neçə günlük həbs olunmasının əvəzini belə çıxdılar ermənilərdən.

Xanım padşahın evindən ayaq kəsilmirdi. Qonaq-qonaq dalıyan, gözyadınlığa gələnələr bir-birini əvəz eləyirdi. Padşah Xanımın sevincindən əli-ayağı yerə dəymirdi. Lap elə bu yaxınlarda qızı Şərəfnisənin istekli bacılığı Rübabə Sultanın qızını oğluna deyikləmişdi. Nişan aparmaq vaxtı idi. Əliynən, ayağıyanan oynayırdı arvad. İş-gücü şirniyyat toplamaq, şirin şeylər bişirmək idi. Şamaxı qaydası paxlava, şəkərtıxma, badamburma, ballıbadı... Arvad istəyirdi elə getsin ki, ona deməsinlər pis gəldi, ya layiqsiz gəldi.

Məclislərdə, yığıncaqlarda, seyrqahlarda üç-beş adam bir yerə yığılan kimi Məhəmmədin tutulmağından, arabada meyit əvəzinə üzüm gətirməklərindən, Məşədi Cəfərin uryadnik Kərim bəyin əliynən oğlunu azad elətdirməyindən söhbət gedirdi. Bəziləri üzüm məsələsinə ürəkdən gülürdülər, bəziləri inanmırdılar ki, uryadnik Kərim bəy pul verib rus zabitlərinə, məmurlarına. Hər ağızdan bir söz gəlirdi. Deyirdilər ki, bəlkə elə uryadnik pulu özü mənimsəyib, keçib dalına, məmurun da adı bəhanə. O birisi deyirdi, yox adə, nə danışırsan? Uryadnik Kərim bəy halal adamdı, elə iş tutmaz. Qaldı ki, o urus məmurlarına, onların dabbaqda gönünü tanıyırsınız hamınız, içi mən qarışıq. Pul almasalar, adamın heç dümdüz işinə də gözlərinin ucuynan baxan deyillər. Pul onların Allahıdı, hər nə olsa, gətir. Əlinə bir müsəlman bədbəxt keçdi ha, qurtardı, getdi. Axır vaxtlar molla apardı, and verməyi də ləğv eləyiblər.

-Ay başuva dönüm, axı necə ləğv eləməsinlər? O qədər yalançı şahid çıxdı ki... O qədər pulnan gedib şahidlik eləyənlər çıxdı ki, day divan məmurları da inanmadılar heç kəsə, heç bir şahidə.

Belə deyirlər, Əsəd bəyin oğlu evində mollaları yığıb döyüşdürür. Hərəsi bir sual verir, hərəsi bir məsələ qatır ortalığa. Mollalar bir-birinin dediyini inkar elədikcə onlar da yığıb içəridən gülür, kef çəkirlər. O günləri Səməd ağa onlara deyib ki:

-Aaadə, babı oğlu babı, yoxsa sən də Şamaxıya təzə dəb salacaqsan? Qarabağın pambıq bəyləri molla döyüşdürüb kef çəkdiyələri dəbi gətirəcəksən? Dədən gorbagor oğlu gorbagor sənə tapşırırdı işini, sənətini?

-Aaadə, dədəsinə dəymə. Bu o Məşədi Cəfər deyil e, Hacı Seyid Əzimin dediyi ayrı Məşədi Cəfərdir. Yoxsa Xanım «padşah»ın qorxusundan o kişi babilərnən salamlamırdı da, salaməleyk eləyə bilməzdi. Salaməleyk eləyə bilərdi? Yemiş kimi kişinin şırımını çıxardardı Xanım «padşah». sərərdi günə, qurudardı.

-Heylə şey olmaz.

-Necə olmaz? Arvadağın biridi Məşədi Cəfər. Elə özü gedib qurtarıb oğlunu daynan.

Gündə bir xəbər çıxırdı şəhərdə.

O günü şəhərə yayılmışdı ki, Şamaxıya təzə həkim gəlib. Hərənin ağızından bir səs gəlirdi. Biri deyirdi, soruşurdu:

-Udinov kimdi?

Biləndənin biri cavab verirdi:

-Deyirlər, bilmirəm Məskoda qutarıb, ya Fitolböldə. Təzə gəlibdi Şamaxıya.

-Həəə, deynən kar həkim, canını qurtar, dayna. O ki, danışıdığım sözü eşitmir, içərimdə sözsüz pıçılıtnı necə eşidəcək? Yoox, mənimki Mirzə Abbasquludu, şair Səhhət var ey, o. Soora həkimbaşı Mirzə Məmməddi, bir də Mirzə Həbib.

-Ay qardaş, biri bəsdə. Deyirlər, həkim iki oldu ha, naxoş sağalmaz.

-Deyir dünən biri gedib doktor Udinovun yanına - kar həkimin. Həkim soruşub onnan ki:

-Haran ağrıyır, kişi?

Tərəkəmə diyib ki:

-Nə bilim, ay başuva dönüm, nə bilim nəyimdi, ay həkim? Həkim sənə, durbunuu qoy, bax, gör dayna.

Söhbətləşənlər arasında qəhqəhə qopdu.

Kişi bazardan pomidor alıb gətirmişdi. Bunu gören arvad soruşdu:

-Əyşi, nə əcəb urus badımcanı almısan?

-Hə, - kişi ağız süründürməsi cavab verdi, - dedilər, kababnan ayrı ləzzəti var. Bu gün bizdə də kababdı. Aldım, dadına baxaq.

Bəli, arvad şişdə bir az da qızardıb, qabığı yanmış, sultanmış pomidorları dərinkəyə çəkib, kababdan qabaq süfrənin ortasına qoydu. Sonra da kabab şişlərini o biri dərinkəyə çəkməyə başladı. Kişi pomidorlardan birinin qabığından yapışib ağızına aparanda, pomidor lortultuyunan onun təzə, yaşıl atlas arxalığının belinə vurduğu gümüş təkbəndiqarışiq bütün yaxasına, sinəsinə yayıldı. Təmizkar idi, surxuy geyinib gəzməyi xoşlayardı. Hövsələdən çıxdı. Yaxasına baxa-baxa deyindi:

-Əh, Allah kəssin səni tərifləyəni.

Arvad cəld şişləri qoyub dəsmal götürdü. Kişinin sinəsindəki ləkələri silə-silə dedi:

-Əyşi, mən Mahmud Ağagildə görmüşəm. Onu xırda boşqaba qoyub, kababı onun üstünə çəkib, əzib yeyirlər.

-Sağ olmasun onu icad eləyən. Mənim payım deyil. Hayıf deyil, bizim qədim, özümüzün, yuxa nazikliyindəki lavaşanımız. Meşə alçasından, zəfəran kimi, sarı, qızılı lavaşanalar, xırdaca, hərəsi bir kiçik boşqab içiyçən. İsti kababı üstünə çəkirsən, yağ kimi əriyir. Götür, tulla bu urus badımcanını, urus fırıldaqını o yana.

Arvad kişinin fikrini yayındırmaq üçün sözə başladı.

-Əyşi, dünən bacım Dursunxanım bizə gəlmişdi. Sən gəlməmişdin, kənddə idin. Arvad, maşallah, namxuda, bacım bir südlü aş bişirmişdi, bir düyü, bir qaysı, bir kişmiş. Sən yox idin, deyən, boğazımdan getmədi. Başımda dingəm hərləndi. Odur ki, başuva dönüm, payuvı saxlamışam, gəl birlikdə yeyək, kabab qalsın.

Arvad yenə irad elədi.

-Bacım dedi ki, uşağın üzünü dəmrov basıb, odu ki, başım qaldı, tez-tez gələ bilmirəm. Əvvəllər, dedi, ayaqdan diriydim, düzdə yağ - tikan, qarağan, dağda əngüran qoymazdım. İndi dünya başıma fırlanır, yeriye bilmirəm.

Şrapnellər uçurdu, aləm bir-birinə qarışmışdı. Uğultu səslərindən, gurultulardan qulaq tutulurdu. Amma axı həyat davam edirdi. Rubabə Sultan öz təmizkarlığını əldən verən deyildi. Rübabə Sultan uşaqlar üçün yemək hazırlamalı idi. Bəs nə təhər olmalıdı? Həyətdə çarhovuz ləbələb, həyətdə quyudan su çəkmək lazımdı. Su elə şirin, içməli, qəşəng idi, bulaq suyu kimi, daşdan çıxırdı, qayadan çıxırdı, qaya dibindən gəlirdi. Rübabə Sultan əlbəttə, qabları pak eləməyi əldən verən deyildi. Düzdür, isti su ilə bu qablar evdə yuyulmuşdu, yağı-zadı getmişdi. Amma yaxalamaq üçün çaynikdən su tökməklə, aftafadan su tökməklə, belə şeyləri ürəyi qəbul eləyən deyildi. Podnosu başına hayil eləyib, o birisi əlindən qabı-qazanı götürüb gəlir və çarhovuzda pak eləyirdi. Podnosla, İlahi, podnosla özünü şrapnellərdən qoruyurdu sanki.

Bu xəbərlərin arasında onun yadına ara-sıra Kərbəlaya getdikləri zaman başlarına gələn hadisələr də düşürdü...

-Ağzı əyilmiş, nə yazıb - Allah yazıb, fələk nəçidi?

-Yox, böyük Allahın burda günahı nədi? Özümüz eləmişik. Gərək bileydik ki, o xurmaynan qaymaq zəif bədənli qıza ağır olar. Nə isə. Bunu da Allah məndən alacaq idi, elə bil ki. Dilim, ağızım qurusun.

-Sultanım, Sultanım!...

Bəlkə birinci dəfə idi ki, Kərbəlayi Əliheydər ona «əh, ağzı əyilmiş», deyə müraciət eləmir, adını deyirdi, adının bir qismini deyirdi.

-Sultanım, özün başqalarına ağıl verirsən, özün başqalarına ürək-dirək verirsən, asi olma, deyirsən. Allah verdi, Allah aldı, deyirsən. Şükür cəlalına ki, o böyük Tanrı qaytardı balamızı. Qüssə eləmə. Allah kərimdi. Yenə nəvəmiz olar. Nə var, Allaha şükür?

-Allah ağzından eşitsin, Kəbleyi, Allah ağzından eşitsin. Onu düz deyirsən, ağac duran yerdə budaq sınar. Təki balamın canı sağ olsun. Təki balam baş yoldaşınan dilbir olsun, canbir olsun. Dünyada dərdim olmaz. Düz deyirsən, Allah bir də verər. Bu arxa bir su gəlib, umud var, bir də gələ. Birin vermişdi, aldı, yenə birin verər.

-Sən umudunu Allaha bağla.

-Ondan başqa kimim var? Bir umudum, bir Allahım. Bir umudum, bir Allahımdı. Özü necə yazıb, elə də olacaq. Özü nə qərar qoyub, alımıza nə yazıb, qədərimizdə nə varsa, onu görəcəyik.

-Bunları yaxşı bilirsən, Sultanım. Onda daha dərd eləmə, qovrulma, yanma bu qədən. Allaha acıq gedər. Mənim qərarımın əksinə gedirsən, deyər.

-Buy, Allah eləməsin, Allah eləməsin. Təki qızımın canı sağ olsun.

-Gördün ki, xilaskarını da o qaraca ərəbin simasında Allah özü yetirdi. Qara Ərəb ağ günə çıxartdı balamızı. Şükür elə Pərvərdigara! Söz verirəm sənə, Sultanım, Bakıya dönən kimi Allah yolunda qurban kəsərəm, özüm dilimə də vurmaram ətindən, hamısını fəqir-füqəraya paylaram.

-Allah qəbul eləsin qurbanını, Allah qəbul eləsin qurbanını...

-Bütün qurbanları qəbul eləsin Allah, bizim qurbanı da onun içində.

İSTİNTAQ

Babasının vəsiyyətindən heç bir xəbəri olmadığını deyirdi. Anladır, anladır ki, dayə ona heç nə deməyib və o, heç kimdən də bir şey eşitməyib. Qəfildən polkovnik Kərimov içəri girdi. Üzüörtülü, çadralı qadını Sərkisin qarşısında görəndə qaşlarını çatdı. Sərkis Matevosyan cəld ayağa qalxdı.

-Neyniyib bu arvad, Sərkis?

-Bir iş barəsində sorğu-sualım var idi onunla.

-Arvadlarla dava eləməz sovet hökuməti. Sovet hökuməti qadınlara azadlıq verir, çadralarını atır, onları oxudur, mədəniyyətə, yeni həyata alışdırır. Sən isə... Burax getsin. Üzr istəyirəm, ana, kimsən, nəçisən, bilmirəm. Amma sənin, güman eləmirəm ki, bir günahın olsun. Güman eləmirəm ki, sovet hökumətinə səndən bir ziyan dəysin.

O, Sərkisin üzünə tərs-tərs baxıb dayandı. Bir an gözlədi ki, Sərkis soldatı çağırıb Rübabə Sultanı yoluzaq eləsin.

Evə çatan kimi ana-bala bir-birini qucaqladılar. Ağlaşdılar. Gecə yarıya az qalmasına baxmayaraq həyətdə heç kəs yatmamışdı. Molla nənə, artıq çoxdan Qafar adlı bir xarrata ərə getmiş Əminə, elə Qafar özü, Əli kişilər qapının dalında, o üzdə dayanmışdılar. Amma içəridə qadınlar qucaqlaşib ağlaşırdılar. Nəhayət, Rübabə Sultan gözlərini qurulayıb dedi:

-Bədi, çox şükür böyük Allaha. Adını bilmədiyim, kimliyini tanımadığım bir adam gəldi, aldı məni o diğanın əlindən.

-Erməni idi?

-Hə. Soruşan erməni idi.

Bayırdan Qafarın səbirsiz səsi eşidildi:

-Nooldu orda? Bizə də bir söz deyən də.

Molla nənə qapıya çıxdı. Kürəkəninə və oğlu Əliyə dedi:

-Şükür Allaha, Allahın köməyi olub. Nə soruşublarsa, cavabın da verib, üstəlik bir müsəlman qardaş da gəlib, böyüklərdənmiş, deyir, böyüklərdən olub, görünür, o Rübabə Sultanı aparan erməni diğasının əlindən alıb onu.

Hamı yer-yerdən «şükür Allaha, şükür Allaha» dedi. Rübabə Sultan əlini qoltuq cibinə salıb bir miqdar pul çıxartdı, Pəricahan xanıma - Molla nənəyə verib dedi:

-Bacı, zəhmət olmasa, bunu kürəkəninə ver, Qafar qardaş paylasın fağır-füğəraya, kəffarədi.

-Allah qəbul eləsin. Qəbul olunmuş nəzirdi. Şükür Allaha. Elə mən özüm də Quran nəzir eləmişəm. Oxutduracağam, inşallah.

Dayəsinin, sonra da özünün təqiblərindən cana doymuş Rübabə Sultan, doğrusu, qızı, kürəkəni və nəvələri üçün qorxurdu. Ona görə də Rübabə Sultan Məşhəd şəhərində yaşayan qardaşı balaları Mir Əbutaliblə Mir Ağanın onu toya dəvət etməsini özünə, balalarına bir növ xilas kimi gördü.

-Mən olmasam, onları təqib eləməzlər. Hər şey məndədi, yəqin ki, mən günahkaram.

TURANIN TƏKLİFİYƏ

Bir neçə il əvvəl oğlu Turan onlara - ona və iki qardaşına bir mövzu vermişdi «Biz - Cəfərzadələr». O zaman nə yazmışdıda, yadından çıxmışdı. Bu yaxınlarda Əzime Əhmədin yazılarını oxuyanda, 39-cu ildə baş vermiş o hadisələri yenidən yaşadı. Gözünün qabağında, ömründə ağılamağın nə olduğunu bilməyən dağ kişilərin göz yaşları axan saqqalları, ciyər yandıran hönkürtüləri canlandı. Kişi hönkürtüsünə, kişi ağılamağına dözmək mümkün deyil. Qulaqlarında bu səslər yenidən canlandı. Elə onda demişdi Rübabə Sultan, Böyükxanım ana.

Karvan gecədən gedir,
Qalxır gecədən gedir,
Allah, özün rəhm elə,
Millətim əldən gedir.

Elə uşaqlıqdan Əhmədin istedadı var idi. Hər şeydə, hər addımda bu istedad özünü büruzə verirdi. Bu uşaq rus dilini küçələrdə afişalardan öyrənmişdi. Tərtəmiz danışır. Bağçada müxtəlif şerlər öyrənmişdi. Tez-tez bunları deyirdi. Arabir anası ilə, sonra da tək, qonşu dükanlara müxtəlif ərzaq məhsulları almağa gedərdi. O zaman kartof mağazalara çox çətin və pis vəziyyətdə gəlirdi. Palçıqlı, yarıkəsik, axı bu kartofu necə istehsal edirdilər. Torpaqdan çıxardırdılar, yaş torpaqdan, Rusiyada, doldururdular lapatkalarla, dəmir bellərlə, kəsirdilər, qopardırdılar kartofu özlərindən asılı olmayaraq. Doldururdular maşınlara. Ordan gətirib yük maşınlarından tökürdülər, qatar gətirirdi Bakıya. Bakıda qatardan bunu yenə bellərlə, dəmir bellərlə doldururdular maşınlara. Gətirirdilər bazaya. Bazadan yenə təzədən ayrı maşınlara yükləyib müxtəlif mağazalara verirdilər. Qara gündə gəlib çıxırdı kartof və buna baxmayaraq çox çətin tapılan, o zaman açıq bazar, filan yox idi, hər şey mağazalardan alınır, dövlət dükanlarından. Və bu kartof bu vəziyyətinə baxmayaraq, böyük növbəylə alınır, növbələr olurdu, az qala çörək növbəsi kimi. Əhməd dönə-dönə gedib bu kartofu alıb gətirirdi. Bir dəfə anası tək getmişdi. Qonşu Rza kişinin oğlu, bir az ağıldan kəm Süleyman var idi, hamballıq eləyirdi. Böyükxanım ana kartofu alıb kisəyə doldurur, bir kisə. Əlbəttə, gətirib yuyandan sonra,

təmizləyəndən sonra kisənin yarısı gücnən qalırdı, bəlkə də qalmırdı. Nə isə. Bunu Süleymana verir ki:

-Pul verərəm, aparginən bunu öyə.
-Qovza dalıma.

Çarşablı qadın bir tərəfdən yaşmağını tutmalıdı, bir tərəfdən nə sayaqsa kisəni bu Süleymanın kürəyinə qaldırmalıydı. Qaldıra bilmirdi və Süleyman deyirdi, öz ağılıyla:
-Rəhmətliyin qızı, elə bir heç hamballıq-zad görmüyüb.

Belə halların birində Əhməd kartof növbəsinə tək getmişdi. Alıb, evə qayıtmışdı. Qayıdandan sonra bütün günü bir şəri «Üçtelli durna»nın havasında zümzümə eləyirdi. Diqqət elədik, gördük ki, yox, hava üçtelli durnanın havasıdır. Amma sözlər başqadır.

Səhər tezdən yuxudan durdum,
Buğlarımı yuxarı burdum.
Getdim bazara oçura durdum,
Yeddi kilo kartof aldım,
İrili-xırdalı, kiflənmiş kartof.
Sən haralısan ey, haralı kartof,
Siçan əlindən yaralı kartof.

Sonralar yüksək istedadını bürüzə verən, gözəl satirik şerləri ilə hamını heyrətə salan Əhmədin istedadı bu birinci şerində bilinmişdi. Onun bir zaman bacısı oğlu Turana yazdığı məktubda çox qəribə bir şer var idi:

Xəbər alsan Udulunun halını,
Arpası yox, samanı yox, otu yox,
Yağ-pendir qurtarıb, ət ələ düşməz,
Qatığı yox, ayrıanı yox, südü yox.

İnək, camışları dönüb keçiyə,
Bazar görse, alınmaz heç neçiyə.
Həsret qaldıq bozartmaya, beçəyə,
Eşşəyi yox, dəvəsi yox, atı yox.

Susuz qalıb, quruyubdu bağları,
Yer xarabdı, çürüyübdü tağları.
Evdə yoxdu bir bişirim yağları,
Qotur düşüb, bir salamat iti yox.

Yayda istisi çox, qışda soyuğu,
Dam-daşları siçanların oyuğu,
Tez-tez azar düşüb, qırır toyuğu,
Pisi çoxdu, bir yaxşıdan qatı yox.

37-ci ildə Böyükxanım ana savad kurslarını bitirib, bağça müəlliməsi kursuna keçmiş və oranı bitirmişdi. Həmin dövrdə qadınları rayonlarda açılan məktəblərə, bağçalara işləməyə göndərirdilər. Elə bil ki, hardasa Rəşad Nurinin Çalıquşusu, Fəridəsi idi bunlar. Elə Böyükxanım ana ürəyində bir qədər özünü həmin Çalıquşuya bənzədirdi. Ona Göyçay rayonuna təyinat

verdiklər. Balaca oğlu Əhmədi də özü ilə götürüb qatara mindi və Göyçaya getmək üçün yola düşdü. Ucarda, vağzal qabağında Göyçaya gedən furqonla Göyçaya yollandı. Həmin dövrdə, yeni, 38-ci ilin baharında Əzimə Gəncədə Sabir adına qiyabi Pedaqoji məktəbin tələbələri ilə birlikdə orada yay dərsləri keçirdi. Ona görə də, Əzimə Gəncədə olduğu üçün, Böyükxanım ana Əhmədlə birlikdə gəlmişdi Göyçaya. Göyçayda bazar başında furqondan endilər. Böyükxanım ana üzünü furqona yaxınlaşan qadınlardan birinə tutub soruşdu:
-Bağışlayın, faytonçu Əbdüləlinin evini tanıyırsız?

Bir başqasından soruşdu:

-Bacı, faytonçu Əbdüləli qardaşın evini tanıyırsız?

Hamısı - Əlbəttə, tanıyıyıq, evini də tanıyıyıq. Ancaq bu saat özü elə buralarda olacaq. Gəlib müştəri gəzəcək, gətirəcək. Doğrudan da, bir qədər sonra bir faytonçunu ananın yanına gətirdilər. Əbdüləli kişi Böyükxanım ananı gören kimi, salam-kələmlə qarşıladı:

-Bay, bay, Böyükxanım ana, xoş gəlmisən, xoş gəlmisən. Səndən nə əcəb buralara gəlmisən?

Əbdüləli kişi Şirvanda, Cin Cavad adı ilə məşhur olan Hacı Cavadın qızı Hacərin əri idi. Hacı Cavad isə Böyükxanım ananın anası ilə xalaoğlu-xalaqızı idilər. Əbdüləli az miqdarda olan əşyaları ilə birlikdə onları faytona qoydu və apardı evlərinə. Çox gözəl, bağlı-bağatlı, qəşəng həyətdə idi. Qapıdan içəri girən kimi, həyətdə gülləri suvarmaqla məşğul olan Hacər onları böyük bir sevinc, mehribanlıq, nəvazişlə qarşıladı. Evə gətirdi. Qarşılarına yemək-içmək, çay, filan qoydu. Əbdüləli kişi bazara qayıtmışdı. Ancaq axşam vaxtı evə döndü və öyrəndi ki, Böyükxanım anaya bağça müdirəsi işləmək üçün Göyçaya təyinat veriblər. Səhərisi gün Əbdüləli kişi Böyükxanım ananı götürüb Maarif şöbəsinə gəldi. Burada Böyükxanım ananın sənədləri ilə tanış oldular və maarif şöbə müdiri söylədi ki:

-Böyükxanım bacı, yoldaş Cəfərova, bəs, bu yaxında, çox yox, beş-altı kilometr arası olan, Yeniərx deyilən kənddə təzəcə bağça açmışıq. Orda müdirə yoxdu. Əşya-filan vermişik. Bircə, hələlik xidmətçi və aşpaz vəzifəsinə, orda bir Zeynəb bacı adında şamaxılı xanım var, onu təyin eləmişik. Sənə oraya getməyi məsləhət görürəm. Yaxşı kənddi.

Böyükxanım ananın ürəyində yenidən «Çalıquşu»dakı Fəridə canlandı. Bax, elə, beləcə dillə oradakı Maarif müdiri Fəridəni uzaq Zeynilər kəndinə yola salmışdı. Qəlbində gülümsədi, üzde gülümsəyə bilməzdi. - Görəsən, kənd Zeynilərdəki kəndəmi bənzəyir, - deyə düşündü. Amma bir söz demədi. Başı ilə razılıq işarəsi verdi. Təyinatını aldı və bir gün sonra Əbdüləli kişi yenə öz faytonunda Böyükxanım ananı, Əhmədi və onların az miqdarda əşyasını götürüb yola düşdü. Hacər onları çox böyük nəvazişlə yola saldı.

-Qorxma, bacı, yaxşı kənddi. Bax, Allah qoysa, kişi, vaxtı olanda, mənə gətirəcək yanınıza, sizi görəcəyəm. Nigaran olmayın. Bir sözün-söhbətin olsa, bazara gələnlərlə sifariş elə, elə faytonçu Əbdüləli ki, dedin ha, hamı tanıyacaq, sənə sifarişini gəlib ona deyəcək. Kişi də mənə çatdıracaq. Bax, heç özünü qərubsəmiş, qərblilikdə hiss eləmə.

Böyükxanım ana bir söz demədi. Onlar Yeniərx kəndinə gəlib çatdılar. Meşəlikdə gözəl bir kənd idi. Bu meşəlikdə, kəndin ətrafında hündür ağaclar var idi. Əbdüləli kişi soruşub onları Zeynəb arvadın evinə gətirdi. Zeynəb maarif şöbə müdirinin dediyi kimi, doğrudan da, yeni açılmalı olan bağçaya aşpaz və xidmətçi vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Arvad burda yeganə şia idi. Sən demə, 1918-ci ildə, qaçxaq vaxtında, ermənilərin əlilə Şamaxı yandırılanda, bunun da ailəsi əri, uşaqları ilə birlikdə köçüb gəlmişdi həmin bu kəndə. Elə burda da yaxşı adamların içində, mehriban adamların içində oturub qalıb, yerliləşib, hörmət qazanıb əri də, özü də, uşaqları da.

Əbdüləli kişi onları Zeynəbin evində qoyub getdi, Göyçaya qayıtdı. Böyükxanım ananın, Əhmədlə birlikdə Yeniərx həyatı başladı. Gecə Zeynəbin iki göz otağının birində, bu otağı vermişdi arvad Böyükxanım anaya və oğluna, gecələdilər. Bir xeyli vaxt Zeynəb onların yanında oturub təkbətək söhbət elədi. Məlum oldu ki, bağça üçün kəndin yeganə, münasib bildikləri bina məscidin binasıdır. Məscidin də həyətinə maarif şöbəsinin ayırdığı stol, stullar, yatacaq, uşaqlar üçün ləvazimat, bir qədər oyuncaq, filan gətirib qoyublar, Böyükxanım ana bağçanın məsciddə yerləşəcəyini bilən kimi, dedi:

-Yox, Zeynəb bacı, mən burda qala bilmərəm. Mən sabahnan qayıdacağam geri, Bakıya, ya Göyçaya. Qoy məni hara qoyurlarsa, məscid olmayan yerdə olsun. Mən məscidin içində uşaq bağçası düzəldə bilmərəm. Allahdan qorxuram. Yox, günahdı. Məscidi uşaq oyuncağına çevirmək günahdı.

Səhərə qədər bu düşüncələrlə yatdı. Səhər yuxudan oyandı. Əl-üzünü yudu, dəstəmaz aldı, namazını qıldı. Elə namazdan təzəcə fəriq olmuşdu ki, kəndin ağsaqqalı, əfəndisi onu görmək istəyir, deyə həyətə dəvət etdilər. Yenə də Böyükxanım ananın ürəyində Fəridənin Zeynilər kəndinə gələn günün səhəri həmin kəndin kəndxudası - muxtarı ilə görüşməsi yadına düşdü. Yenə qəlbində gülümsədi bu bənzətməyə. Sonra çadrasını başına salıb, əfəndinin qarşısına çıxdı. Əfəndi onu salamladı.

-Qızım, kəndimizə xoş gəlmisən, səfa gətirmisən. Ayağın sayalı olsun. Amma bu gecə Zeynəb bacının baş yoldaşından eşitdim ki, təzədən geri qayıtmaq istəyirsən. Çünki məsciddə bağça açmaq fikrin yoxdu. Qızım, sən olsan da, olmasan da, bu bağçanı məsciddə yerləşdirəcəklər. Bəlkə elə anbar eləyəcəklər, ya oyuncaqxana, oyunbaxxana kluba çevirəcəklər? Elə sən, görürəm ki, çarşablı, başıaşağı xanımsan. Mənə Əbdüləli kişi gecə səni qoyub gedəndən sonra dedi ki, sən Seyid qızısən. Namaz qılan, Quran oxuyansən. Heç narahat olma, bala. Mən indicə gedib öz uşaqlarımı göndərəm, avadanlığı məscidin içərisinə yığarlar. Sən də Zeynəb bacı ilə birlikdə gəlib sahmana sal. Sabah tezdən işə başla. Hər halda kəndimizin məscidinin - bu Allah evinin oyunbaxxanaya çevrilməyindənsə, balalarımız üçün tərbiyə ocağına çevrilməyi məsləhətədi, qızım. Bir bunu vərəvürd elə. Bir bunu başa düş. Sonra rica eləyirəm, getmə kəndimizdən. Bir də kim bilir, kim çıxar baxtımıza?

Böyükxanım ana razılaşmalı oldu. Əfəndinin sözləri onun beyninə batdı. Doğrudan da, eşitdiyinə görə, bəzi rayonlarda, məscidləri kino salonu, konsertlər, teatrlar, tamaşalar verilən klub, yeməlxana, nə bilim, yeməlxanada araş içilir, nə bilim, hansı bir rayondasa, anbara çeviriblər. Siçan, pişik yuvası olub anbar. Əlbəttə, bütün bunlara baxanda, əfəndi düz deyirdi. Kəndin öz balaları, Allahın övladları, Məhəmməd ümmətləri bu bağçada tərbiyə alacaqdı, bu yaxşı idi. Odur ki, qayıtmadı geri. Səhər Zeynəb arvadla birlikdə gəlib, doğrudan da, əfəndinin uşaqlarının gətirib içəriyə qoyduqları əşyaları səliqəyə, sahmana saldılar. O birisi gün tezdən cındırından cin hürkən iyirmiyəcən beş-altı yaşlı uşaq gəldi bağçaya. Bu, əsl mənada Danabaş kəndinin məktəbinə oxşayırdı. Uşaqdan çox iri yaşlı adamlar gəlmişdilər. Onlar maraqlanırdılar ki, ana bu uşaqlarla neynəyəcək? Bağça, yəni, nə deyən sözdü? O bağçada neynəyəcəklər uşaqlarla, necə rəftar eləyəcəklər? Elə buna görə də onlar - kənd camaatı tamaşaya gəlmişdilər. Böyükxanım ana heç tədbirini pozmadı, uşaqlara Sabir, Səhhət, Şaiq və başqalarının şerlərini söylədi. «Dovşan, dovşan, a dovşan», «Ay pipiyi qan xoruz» kimi şerlər öyrətməyə başladı, oxudu onlara. Hələ uşaqlar maraqlı içində baxır, böyükklər onlardan daha artıq maraqla qulaq asırdılar. Sonra onları həyətə çıxartdı. Qaçdı-tutdu, siçan-pişik, «bənövşə, bəndə düşə» kimi oyunlar öyrətməyə başladı. Sonra uşaqları günorta naharına əyləşdirdilər. Zeynəb arvadın bişirdiyi kələm şorbası uşaqların xoşuna gəldi. Yedilər. Ağız-burunlarını yudurtdurdular həyətdə. Əvvəl əllərini yumağı öyrətmişdilər. Nahardan sonra ana uşaqlara nağıl danışmağa başladı. O qədər təbii, sadə, o qədər şirin, həvəslə danışdı ki, tamaşaya gələn yaşlıların çoxusu sonradan

hər gün gəlib bu nağıllara qulaq asırdılar, bu gün xüsusilə. Bu gün görürdülər ki, bağça nə deməkdi, birinci dəfə idi. Ana bu bağçada uşaqlara mahnılar öyrədirdi. Onun sinədən gələn zərif səsi vardı. «Ay havada uçan durna», «Dovşan, dovşan a dovşan», «Göyərən, göy çəmənlərim, göyərən», «Keçi», «Quzu» mahnıları oxuyurdu. Əvvəl özü oxuyurdu, sonra da uşaqlara oxutdururdu, əzbərlətdirirdi. 4-8 sayılı hərəkətlər, sıra təlimi, qaçış, hündürlüyə, uzunluğa tullanmaq öyrədirdi. Hər bazar günü Böyükxanım ana uşaqları da götürüb meşəyə çıxırdı. Orada - Ucarla Göyçayın arasındakı meşəlik elə zəngin idi ki. Burada alça, gavalı, armud, əzgil, alma, zoğal var idi. Payıza dönənəcən meyvələrdən yığırdılar. Vəhşi heyvanlar da var idi. Amma ana çox cəld idi. ən hündür ağaclara belə çıxıb, qoz çırpırdı. Uşaqlara meyvələri toplamağı öyrədirdi. - Quşlara daş atmayın, quşlar bizim qonağımızdı. Yayda gəlir, payızda köçüb gedirlər, - deyirdi, - Ağacların budaqlarını sındırmayın. Bəs onda biz nədən dərərək meyvələri? Meşədəki gülləri tapdalamayın, qırmayın, - o, gözəlliyə baxmağı öyrədirdi uşaqlara, - bax, bu gün hamısını qırsaz, bəs onda biz gələn dəfə gələndə nəyə tamaşa eləyərək? Bağı da, bağçanı da bəzəyən gülləri Allah meşələrdə də yaradıb. Güllərin ətri meşəni doldurur, biz də bu gözəl meşədə dincəlirik.

Özlərini də unutmamışdı Böyükxanım ana. Xeyli lavaşana, qax, qoz, quru turşu düzəltmişdi. Bir qədər yarma, quyruq yağı, yemiş qurusu əldə eləmişdi. Bütün bunlar onun ailəsinin qış ehtiyacı üçün gərək idi, Bakıya göndərəcəkdə, qızına - Əziməyə, oğlu Məhəmmədə. Günlərin bir günündə Zeynəb arvadgilin qapısında yenidən Əbdüləli kişinin faytonu dayandı. Faytondan kim ola, kim ola, Əzimə düşdü. Gəncədən məktəbdən üç günlük icazə alıb, anasını və qardaşını görmək üçün buraya gəlmişdi. Ana-bala, bacı-qardaş çox mehriban görüşdülər. Ana Əbdüləli kişiyə təşəkkür elədi. Axır ki, Əbdüləli kişi gedəndən sonra ana qızını bağçaya gətirdi. Burada, elədiklərini ona göstərdi.

-Ay ana, lap Çalıquşusan ki.

-Day demə. Day demə, qızım. Nə vaxt qayıdırsan Bakıya?

-Sessiyanın qurtarmağına az qalib, ana. Məktəbin yay sessiyasının Gəncədə keçirilməyi mənə lap fərəhləndirdi. Nizami babanın qəbrini gedib gördüm. Şah Abbas məscidini gördüm. Ana, bilirsən nə yaxşı yerlərdi?

-Bilirəm, eşitmişəm, qızım.

Meşədə gəzişdilər. Əzimə vaxt imkan verdiyi qədər anasının yanında qaldı. Üçüncü gün getməyə hazırlaşdı. Amma səhər tezdən yenidən kəndin möhtərəm əfəndisinin buraya gəldiyini və ananı görmək istədiyini söylədilər. Böyükxanım ana çadrasını başına atıb əfəndini qarşılamağa çıxdı. Salamlaşdılar.

-Buyurun, əfəndim. Bəlkə içəri buyurasız.

-Yox, qızım, sən təksən. Naməhrəmin içəri girməyi rəva döyül, bilirəm. Amma sənə deyəcəyim bir sözüm var. Onu mütləq sənə təkbətəkdə deməliyəm.

Bu, işarə idi. Uşaqlar, yəni, Əzimə ilə Əhməd analarını əfəndi ilə başbaşa buraxıb evə keçdilər. Əfəndi dedi:

-Qızım, Allahdan gizlin olmayan bir sözü bəndədən gizlətmək nə lazım? Mənim bir nəvəm var. Sənin balanı görüb, könül bağlayıb ona. Bu ikicə günün ərzində dilindən düşmür. Nə deyirsən? Bəlkə, bəlkə məsləhət biləsən.

Böyükxanım ananın yadına Əzimənin birinci nişanlanma faciəsi düşdü. Elə faciə deyəndə ki, Camal yaxşı oğlan idi. Amma sünnü olduğu üçün ata razılıq verməmişdi. Yəni, qızın özünün də könlü yox idi. Odur ki, belə bir səhvin yenidən baş verməməsi üçün dərhal dedi:

-Bağışlayın, əfəndim, qızın atası riza verməz.

-Necə? Qızın atası? Məgər onun atası... Hə, deyirəm axı, Əbdüləli kişi onda mənə demişdi ki...

-Bəli, bəli, əfəndim, ayrı - o birisi övrəti ilə yaşayır. İndi biz şəhərdəyik, onlar kənddədi, amma atası riza verməz. Belə hadisələr olub ailədə və mən ona görə də... Bağışlayın ki, sizə elə ilk kəlmədən bu cavabı verirəm.

-Yox, qızım, mən anlayıram. Çox sağ ol. Çox sağ ol. Bağışla ki, səni narahat elədim.

Əfəndi çıxıb getdi. Əzimə hazırlaşdı və getməmişdən əvvəl də:

-Anacan, icazə ver bir azacıq da meşəni qardaşım ilə birlikdə gəzim. - dedi.

Qardaşını götürüb meşəyə çıxdı. Meşə deyəndə ki, kəndin ətrafındakı ağaclıqlarda gəzirdilər. Dərinliyə getməyə, vəhşi heyvanlar olan bu meşədə onlar çətin ki, tək gəzə bileydilər, qorxurdular. Birdən ağacların arasından bu kənddə ilk velosipedli oğlan - əfəndinin nəvəsi çıxdı. Salamlaşdılar və onlarla yanaşı getməyə başladı. Balaca Əhmədin fikri ağaclarla, meyvədə, tamaşada idi. Oğlan deyirdi:

-Ay qız, anan babama «yox» deyib. Amma nə olsun ki, sənin atan mollagunə kişidi, mənim babam əfəndidi. İndi sovet dövründə, biz komsomolçuyduq. Belə şeylər kimə lazımdı? İndi sünnüşmə məsələsi də ləğv olunub, din də ləğv olunub, məscidlər də ləğv olunub, Allah da götürülüb, heç nə yoxdu. Gəl, razılıq ver, səni özüm götürüm, aparım. Ay qız, bizim nəyimizə lazımdı ki, sənin dedən nə cür düşünür, mənim babam nə cür düşünür? Kimin nəyinə gerekdi? Götürüm səni, aparım Bakıya, Şəkiyə, hara deyirsən, ora.

Əzimə əslən tanımadığı, birincə dəfə kəlmə kəsdiyi bu oğlanın belə atəşin danışmasına, belə təkliflərinə bir tərəfdən maraqlı, bir tərəfdən təəssüf hissi ilə qulaq asırdı.

-Yox, oğlan, məndən əlini üz. Belə fikirləri başuva da gətirmə. Mən anamı, atamı rüsvay eləməyəm. Mən heç kəsə qoşulub qaçmıram. Arxayın ol. Mən dərsimdən yarımçıq gəlmişəm, dərsimə qayıdacağam.

O gün ana və Əhməd Əziməni Göyçaya gedən furqona mindirdilər. Bir qədər meyvəcat, filan yığıb yola saldılar. Elə furqon kənddən təzəcə çıxmışdı ki, yenidən velosipedli oğlan onu müşaiyəətə başladı, Göyçayacan, qatar stansiyasına qədər. Amma Əzimədən «hə» cavabı ala bilməyib, çıxıb getdi.

Aylar keçdi, il oldu. Böyükxanım ana şəhərdə əmisi qızı İzzətin umuduna qoyduğu, ona arxayın olduğu balalarıçün darıxırdı, burnunun ucu göynəyirdi. Əzimə ilə Məmməd neynirdilər, necə yaşayırdılar? Yanırdı ana. Kənd həyatı ilə də alışa bilmirdi, öyrəşə bilmirdi. Əgər bir zamanlar bəlkə də o, kənd həyatına alışa bilsəydi, öyrəşə bilsəydi, heç ərilə balaları arasında belə bir ayrışdırıqlıq, inciklik düşməzdi. Yaşayardı kənddə, əriynən birlikdə, balalarıyan birlikdə. Və gündüzlük söhbəti də ortadan götürülərdi. Lakin o, kənd həyatına heç cür alışa bilmirdi. Nə ayaqyalın gəzə bilirdi, nə su daşıya bilirdi çaydan, bulaqdan, nə mal suvara bilirdi, nə qoyun örüşdürə bilirdi. Əlindən kənd işləri gəlmirdi. Onunku yazı idi, pozu idi, Quran idi, namaz idi. Elə həmin illərdə Bakıda - köçüb gəldiyi Bakıda 5-6 qadın onu özünə müəllim seçmişdi. Bu qadınlar kəmsavad, ara mollaları idi. Rəsmi din qadağan olunduğundan, məscidlər bağlandığından evlər bir növ məscidə çevrilmişdi. Kimin nəziri var idi, məhərrəmlikdə, orucluqda bu arvadlar o tutulan, sürgün olunan mollaları əvəz eləyirdilər, gizlin yolla. Beləliklə, onlar gəlib anadan dualar öyrənirdilər. 50-60 yaşlı arvadlara ana yasin, Quran tapşırmaq, süfrə duası, müxtəlif mərsiyə, hədis öyrədirdi. Bu arvadların içində Molla Püstə var idi. Xüsusilə savadsız idi yazıq. O biri arvadlardan xeyli yaşlı olduğu üçün ana onu incidə bilmirdi. Yəni, təkidləyə bilmirdi. Onlara gəlib getməyi, çox uzun illər davam eləyirdi bu Molla Püstənin. Ana onlara acıqlanmırdı, səsinə ucaltmırdı. Bəzən bir cümləni 50-100 dəfə təkrar etməli olurdu, ana nə qədər səbirli, təmkinli müəllim

idi. Əslinə qalsa, sovet dövrünün ağır illərində də 5-6 qıza çərəkədən dərs demişdi, müəllimlik eləmişdi. Ana müəllimliyi Molla Püstə kimi tam savadsız arvadları məclislərin mollası kimi hazırlamaq üçün nə qədər əzab çəkirdi. Amma görmüşdü, bilmişdi. Hər halda, Molla Püstə, Əsmət xanım, Xanımana, Seyid Xədicə, Nisə və başqa şagirdləri həmişə onu rəhmətlə yad eləyiblər.

İllər çox ağır keçirdi. Zərif, incə, xəstəhal Böyükxanım bir müddət əmisi qızı İzzət bacının işlədiyi karton fabrikində işə düzəldi. Qutu düzəldirdilər, lakin 8 saat iş günündə, yolu gedib gəlməyə, əli uşaq, paltar yumağa, yemək hazırlamağa, hamısına yetişmirdi, təkbaşına çətinlik çəkirdi. Ona görə də uzun müddət işləyə bilmədi burada. Bu arada Əzimənin yaxşı imkanı oldu. Pedaqoji texnikumda oxuyandan sonra işləyirdi və onun gətirdiyini anası hardasa gizlin-basıq cihaz üçün saxlayırdı.

MƏŞHƏDDƏ

1926-cı ildə Məhəmməd kənddəki arvadını da götürüb Bakıya gəldi və kafiristanda yaşamaq istəmədiyini «bacı» dediyi qayınanasına, yəni Rübabə Sultana bildirdi.

-Gedirəm İrana, Məşhədə gedirəm. Bacım Şərəfnisə, onun oğlanları ora elə 18-ci ildə gedəndilər. Burda qalmadılar. Hər biri bir işin qulpundan yapışıb. Birinin dükanı var, birinin dərzixanası var. Mən də gedib orda bir işin qulpundan yapışaram, bacım balalarıyan, birtəhər dolanaram. Kənddə nəyim varsa satıb-sovmuşam.

Rübabə Sultan, əlbəttə, bilirdi ki, Məhəmməd heç bir ciddi işə qabil adam deyil. Yaşa dolduqca ağıllanacağını, qabil olacağını gözlədi. Bu cavan heç də ağıla dolmadı, ev, ailə sahibi olmadı. Dörd balası dünyaya gəlmişdi, bunlardan ikisi ölmüşdü, Əzimə ilə öz adını verdiyi balaca Məhəmməd qalmışdı. Doğulanların doğum gününü, ölənlərin ölüm gününü görməyən bu ata indi rəsmi əski qanunlarla hər iki arvadına sahiblənmək, onları İrana aparmaq istəyirdi. Rübabə Sultanın qardaşı Mir Kərim ağa da İranda - Məşhədə idi. Rübabə Sultan özü də bu aləmlə barışa bilmirdi. Küçələrdə arabalara, maşınlara, artistləri müxtəlif eybəcər geyimdə geyindirib, molla, burjuv və s. şəkillərə salıb ələ salırdılar, biabır edirdilər. Rüsveyçılıq idi. Küçələrdə arvadların az qala başlarından çadralarını götürürdülər. Kişilərin başından papağını götürüb şapka keçirirdilər, çadra-doloy, papaq-doloy aləmi bürümüşdü. Mollalar, ruhanilər çox böyük əzablarla təqib olunurdular. Heç yerdə mərsiyə oxutdurmaq, əza qurmaq - heç bir şey mümkün deyildi. Az qala Allah adını çəkənin dilini kəsirdilər. Kilsələr, məscidlər bağlanmışdı. Rübabə Sultan özü də, əvvəla qızının ərsiz, kəbin altında burda tənha qalmasını istəmirdi, digər tərəfdən iki arvad, iki uşaq sahibi olan Məhəmməd indi öz sahiblik hissini, sahiblik ixtiyarını meydana qoyub, - «Aparıram», - deyirdi. Rübabə Sultan var-yox bir qızından, indicə-indicə balalarını əvəz eləyən sevimli nəvələrindən ayrılmaq istəmirdi. O da onlara qoşuldu. Amma pasportları yox idi. Rəsmi gedə bilməyəcəkdilər. Ona görə də Məhəmməd soraqlaşib öyrəndi ki, Türkmənistanda Firuzə dağından o yana qaçaqçılar İrana keçmək istəyənləri keçirdirlər. Odur ki, gəmiyə minib Qızılsu (Krasnovodsk) limanına gəldilər, ordan qatarla gəlib Aşqabada çatdılar. Aşqabadda Rübabə Sultanın əqrəbasından Ağaşərifilərdən bir ailə yaşayırdı və Rübabə Sultanın hörmətinə bu ailəyə qonaq düşdülər. Birdən-birə üç qadın, iki uşaq, bir kişi. Əlbəttə, zor yük idi. Təcili surətdə adam tapıb qaçaqçıların ardınca saldılar və bir qaçaqçı tapdılar, gün müəyyənləşdirdilər. Qışın çətin bir vaxtında Firuzə dağından o üzə - İrana keçməli idilər. Ordan da arabadan, faytondan-zaddan tutub Məşhədə gedəcəkdilər. Məhəmməd özü və ev sahibi Əliağa bu qaçaqçılarla danışdılar. Müəyyən edilən gündə Əliağa onları yola saldı gecəyənən.

Gecəyənən... qarlı Firuzə dağı, piyada adamlar və bu adamlar qadınlar, uşaqlar... Qadınlar uşaqları arxalarına sarımışdılar. Və faciəli bir də o idi ki, Rübabə Sultan qızının günüsünü yanında görürdü, gözünün qabağındaydı. Onunla danışmalı idi, ona söz deməliydi. Bəlkə də öz hissiyyatını keyləşdirmiş, ümumiyyətlə, ər nə olduğunu, məhəbbətin nə olduğunu varlığı ilə duymamış olan Böyükxanım buna əhəmiyyət vermirdi. Amma Rübabə Sultan üçün bu faciənin hər addımı, hər kəlməsi bir keçilməz dünya idi, lənətli bir dünya idi. Bir sözlə, gedirdilər qaranlıqda, yığıla-dura. Qaçaqçılardan bir-iki atı var idi. Atların quyruqlarını əllərinə sarıyıb gedirdilər. Bir qədər sonra donmasınlar deyə, uşaqları arvadların arxasından, açıb, çünki arvadlar artıq yeriye bilmir, sürünürdülər, bürüyüb xurcunların içinə qoyub atın üstünə aşırıdılar. Ev əşyalarından nə götürmüşdülsə, onların arasına yerləşdirdilər.

Gedirdilər... Qaranlıq idi. Zülmət dünyasında ara-sıra lopa-lopa qar yağdı, ara-sıra külək əsirdi. Kələklərini kəsirdi külək. Bir yerə çatdılar ki, qaçaqçılar nisbətən sərbəst nəfəs almağa başladılar və dedilər:

-Ağayan, muştuluq olsun sizə, müjdə sizdəndi. Sərhəddi keçmişik artıq. Bundan o yana urusdan qorxu yoxdu. Urus bizə rast gələ bilməz. Bir qayanın daldasına keçdilər. Hardansa qaçaqçıların topladığı ağac-uğacla, bu ağac-uğacı görünür ki, hər dəfə bu qayaların daldasına qaçaqçılar özləri yığmışdı, tonqal qaladılar. Tonqalın üstünə vedrə asdılar. Vedrənin içinə təmiz qar doldurdular (yəni burda natəmiz qar harda idi ki?). Bir azdan ovucla Popov çayından vedrənin içinə atdılar. Əlləri elə donmuşdu ki, xurcunları açıb çörəyi, ya bir tikə şəkər götürmək iqtidarları yox idi. Əllərindəki tayqulplarla həmin o içinə his-pis, ağacların zir-zibili dolmuş qaynar sudan doldurub içirdilər. Rübabə Sultanın bir az əvvəl yıxıldığı yerdə ağzı daşa toxunmuşdu, ağız-burnundan qan axmışdı. Qanı silə bilmirdi. Qan donmuşdu dodaqlarında, burnunda. O təmizkar, o səliqəli, hər şeyi içməyən, hər şeyi yeməyən təmizkar qadın, az qala sofu deyiləcək dərəcədə hər şeyi üfürə-üfürə qoruqlayan qadın bu hisli-pisli qaynar suyu birtəhər, ağzı yana-yana içirdi.

Sərhəddin o tayında qaçaqçıların İran səmtindəki dostları qarşıya çıxdı, dəvə gətirmişdilər. Əşyaların bir qismini dəvələrə yüklədilər. Uşaqları xuncunlardan götürüb yenidən anaların belinə sarıdılar və qadınları atlara mindirdilər. Rübabə Sultan qızı Böyükxanımın atdaş-middəş mindirilən ata, Məhəmməd də o birisi arvadı Xeyrini tərkinə aldı. Bir an belə kişini gözündən qoymayan, onu yaşa dolmuş - 35-40 yaşlı qadının qızgın ehtirası ilə sevən Məşədi Xeyri kişidən bir an gözünü çəkmir, onu elə qoruqlayırdı ki, kişi əsla Böyükxanıma yaxınlaşmır, ona, uşaqlara yardım etmirdi. Və hər dəfə bu təzad Rübabə Sultanın ürəyindən bir bıçaq yarası kimi keçirdi. Atın üstündə mürgüləyirdilər. Atdan yıxılmasınlar deyə, az qala onun boynuna yatmışdı Rübabə Sultan. Qızı isə əlindəki dəsmalla anasının belinə sarılmışdı, sırmanmışdı. Səhər onları Firuzə dağının o üzündəki ətəklərində qarşıladı. Sübh onlara bir damcı dinclik, bir damcı ümid, bir damcı arxayınçılıq gətirdi. Canlandılar bir damcı. Qərribə yol idi. Bir-birinə baxır, gülümsünürdülər, amma gülümsəməli yer yox idi. Heç bir-birini tanıya bilməzdilər, ayrı vaxt olsaydı. Elə gündə idilər ki... İkinci axşama doğru Məşədə çatdılar və arayıb, sorub, soruşub Şərəfnisəgilin evini tapdılar. Bacı-qardaş görüşdü - Şərəfnisə ilə Məhəmməd. Rəfiqələr görüşdü - Şərəfnisə ilə Rübabə Sultan. Məhəmməd Böyükxanımın adını belə çəkmədən Məşədi Xeyrini irəli çəkdi, arvadı deyə, bacısına təqdim elədi:

-Bilsən, bacı, göydə uçan quşları xalçaya sala bilir bu... Bilirsən nədi? Eh, bacı, Bakıda varidatım var idi, əntiq mağazım var idi, əntiq mallar satırdım, qırx qu tükü balıq satdım. Bacı, vandan-yoxdan çıxıb bacı balalarının yanına gəlmişəm.

Əslində bu boyda külfətin üstünə düşməsi nə qardaşının xasiyyətinə bələd olan bacını, nə də onun oğlanlarını sevindirmirdi. Bir neçə gün burda qaldılar. Amma həyətdə evlər var idi, bu evləri kirayə kimi işlədəmişlər. İndi Şərəfnisə daxmaya oxşayan bu evləri qardaşına və onun arvad-

uşaqlarına verdi. Əslində Məşədi Xeyri bu ailəyə, bu həyata heç uyuşa bilmirdi. Çarşab örtə bilmirdi. Çöl adamı, dağ adamı, at minən, at qovan, sürüləri, naxırları idarə eləyə bilən, biçinçilərlə döyüşən bu qadın burda çarşab altındakı arvada çevrilə bilmirdi. Çətin idi. küçədə yovşan aparən eşşəyi görəndə belə, yüyürüb qucaqlayır, - can, sənə qurban olum, ay eşşək, ay yovşan, səndən vətənimin iyi gəlir, - deyirdi.

Rübabə Sultan qızı ilə günüsünün bir dam altında yaşayacağını görüncə ürəyinin ağırları bir az da artdı və bir qədər aralı qonşuda özü üçün xırdaca bir otaq kirələdi, orda yaşamağa başladı ayrılıqda. Hana qurdular. Məşədi Xeyri ilə Böyükxanım həmin hananın arxasında oturub xalça toxumağa başladılar. Xalça toxuyurdular həyat üçün, qazanc üçün, ailə üçün. Məhəmməd isə bacısı balaları ilə, xüsusilə ona həm yaş, həm də xaraktercə yaxın olan Mirağaya daha çox uyğunlaşmışdı. Onunla bir mağazada, bir dükanda çalışırdı. Mirağa qənnadıçı idi. Rəssam-dizayner kimi müxtəlif çeşidli nabatlar, nabat xonçaları düzəldirdi, toylar üçün, şirnilər üçün, başqa şən günlər, bayramlar üçün. Bu çəhrayı, sarı, ağ nabatlar xonçalara bir səliqə, bir gözəllik verirdi ki, baxdıqca doymaq olmurdu. Əlbəttə, Məhəmməd ilk günlər həmin bu dükanda Bakıdan gətirdiyi qənd, çay və s. satmaqla məşğul idi. Lakin təbiətilə heç bir iş görməyi bacarmayan bu adam gələn müştərini tez-tələsik yola sala bilmirdi. O, tərpenincə, tas tutunca, içinə qənd qoyunca, - du-sir, yek-sir, - deyə 100 qram, 200 qram qəndi çəkinçə, müştəri təngə gəlir, darıxır, keçirdi o biri dükənçinin yanına. İkinci qardaşın yanına ümumiyyətlə, gedə bilmirdilər. O, çox mahir bir dərzi olmuşdu. Qapısının üstünə Mir Əbu Talib Xəyyat Şirvani adı yazdırmışdı, yəni Şirvanlı dərzi Mir Əbu Talib. Yaxşı şöhrət qazanmışdı. Gözəl, səliqəli tikirdi. Dükənini xüsusi səliqə ilə saxlayırdı. Nəinki dayısı, hətta atasını belə bu dükana buraxmaq istəmirdi. Gələndə narazılıqla atasına deyirdi:

-Ay kişi, sən çubuq çəkirsən, iyi gəlir, müştərilərə dəyir.

Yəni çıx get, burda oturma. Nə atası, nə də dayısı onun dükənində bir hovur əyləşib sözdən-söhbətdən danışa bilməzdilər.

Altı aylıq balaca Məhəmməd Əzimənin öhdəsində qalmışdı. Uşaq ancaq əmizdiriləndən-əməzdirilənə anasının üzünü görürdü, qeyri vaxtlarda Əzimə onu götürüb aparıb oynadır, Xeyri ilə anası birlikdə xalça toxuduğu bir zamanda ona əngəl olmurdu. Bir dəfə dalanda qardaşını yerə qoymuşdu. Dalandakı başqa uşaqlarla birlikdə qar lopasıyan bir-birlərinə qar güləsi atırdılar. Balaca Məhəmməd yerdə oturmuşdu. Bir azacıq piş-piş eləmişdi və dudusu donmuş sidiknən qara yapışmışdı. Elə bu zaman qızına dəymək üçün burdan keçən Rübabə Sultan uşağı gördü, yerdən götürdü, qucağına aldı, isitdi, oxşadı, götürüb içəri apardı. -Ay bala, ay bala, can bala, bədbəxt bala, - deyirdi qəlbində, - günüynən yan-yana, zəhmətkeş bala, əzabkeş bala.

Bir qədərdən sonra Əzimə gəldi. Anasının ona açıqlanmasına macal verməməkçün:

-Nənə, - dedi.

-Qızım, bizə getmişdin?

-Hə, nənə, getmişdim.

-Yaxşı, bəs, taxçada səninçün lobyə aşısı qoymuşdum, niyə yeməmişən?

Əzimə gözlərini yerə endirdi.

-Axı o lobyə aşının yarısını yemişdi. Nənəsinin bilməməsi üçün sonra düyüləri düzəltmişdi və bu yeməkdən doymamışdı, axı çox vaxt ac olurdu. Heç kəsdən bir söz, bir məhəbbət görmürdü, nə özü, nə qardaşı.

Məhəmmədin gətirdiyi qənd, çay satılıb qurtardı, ayrı bir ticarətnən məşğul ola bilmirdi. Gecələr dükançılar dükanlarını bağlayıb evlərinə qayıdanda:

-Ya Rəsul-Allah, ağalar, zəvvarlar, mən şikəstə kömək eləyin, - deyə əbalarını başlarına çəkib dilənə-dilənə evlərinə qayıdırdılar. Aclıqdan deyildi, sadəcə zəvvarları soymaq burda adət olmuşdu.

28-ci ilə qədər var-yoxdan çıxmış, bacı balalarının köməyini görməyən Məhəmməd geri qayıtmaq istədi. Bundan bir qədər əvvəl öz oğlanlarının laqeydliyinə, bu ölkənin soyuqqanlılığına, adamlarının laqeydliyinə alışmayan ata da, - Şərəfnisənin əri Mir Kərim ağa da, - qayıdıb Bakıya dönmüşdü. Məhəmməd səfərə hazırlaşdı. Yenidən Firuzə dağına, (bu dəfə yaz macalı idi, o qədər də əzab çəkmədilər) aşıb qayıtdılar.

DÖNÜŞ

Zaman keçdi. 28-ci ildə İrandan qayıdandan sonra artıq Mollabacıgilin - Pəricahan xanımın həyətidə boş ev yox idi. Su quyusunun üstündəki otağa çevrilmiş çardaqda dünyaya gəlmişdi Böyükxanımın Əhməd balası. Yel vurub-yengələr oynayırdı bu otaqda, zahı yatan otaqda. Ev axtardılar və Rübabə Sultanın keçmiş bacılıqlarından Məşədi Ziba adlı birisinin həyətidə ev kirayələdilər. Məsəl var ki, dəvəciynən dost olanın darvazası gen gerek. Bu həyətin darvazası geniş açıldı. Kəndlərdən qonaq gələnlər, şey satmaq istəyənlər, nə isə bütün şəhərə işi düşən kəndlilər Rübabə Sultanın evini tanımışdılar. Qonum-qonşu içində, xüsusilə ev sahibəsinin yanında başı aşağı idi Rübabə Sultanın. Düzdü, o, gətirilən paylardan paylayardı. Onun xan babası iki kənd vəsiyyət eləmişdi ona. Bu kəndlərin biri Məlcək, biri Qaravəlli kəndləri idi. Keçmiş qanunla bu kəndin kəndxudaları arayıb-axtarıb Rübabə Sultanı tapmış və ona pay-püş göndərərdilər ildə, undan, dəndən, qaymaqdan, yağdan, motal pendirindən, filandan. Rübabə Sultan bunlardan ev sahibəsinə, qonşulara paylardı. Qəbələdən gələn tanış dəvəçilər, gəlib dalanın ağzında dəvələrini xırırdardılar. Qəbələ matahı gətirərdilər, şabalıd, qoz, fındıq, qızıləhmədi alma. Bunlardan da paylardı Rübabə Sultan. Ona verilən tabaq dolusu meyvəcati, qoz-fındığı paylardı qonşulara. Bütün bunlara baxmayaraq yenə dar gözlü Məşədi Ziba bu gəl-gətlərdən narazılıq eləyirdi tez-tez. Bu gələnlər içində kənardan gələn bir kişi də var idi. Ara-sıra yağlı, əla qoyun ətləri gətirərdi, qoyun kəsib gətirərdi. Elə güclü, pəhləvan cüssəli bir kişi idi, evin qapısını lomnan bağlayırdılar qabaqlar, oğrudan, əyridən, təzə düşmüş dəbnən. Bir dəfə həmin bu qonaq o loma söykərib çarığını geyəndə uşaq qolu yoğunluğunda olan lomu əymişdi. O gündən Böyükxanım bu kişiye Hüseyini-kürd adı qoymuşdu. Anası Məşədə gedəndən sonra yenə də Hüseyini-kürd gələrdi, köhnə adətlə qoyun gətirərdi. O zaman mağazalarda-filanda əmelli ət olmurdu və olsa da, baha olurdu. Hüseyini-kürd isə bu gözəl, yağlı qoyun ətlərini yaxşı çəkərdi, nisbətən ucuz qiymətə verərdi.

Günlərin birində başqa bir qonaq, evə çox məhrəm olan Rza kişi Hüseyini-kürdün gəldiyini gördü. Tanıdı onu. Dedi:

-Bura bax, sən burda neynirsən?

-Necə yəni, neynirsən?

-Sən bura gəlməli döyülsən.

-Neyçün? Bütün kəndlər gəlir. Kəndlərdən gələnlər gəlir, mən də gəlirəm.

-Hamı gələ bilər, sən yox. Bir də ayağın buraya dəyməsin, Səfər.

O gedəndən sonra Böyükxanım ana Rza kişiye dedi:

-Mənim anamın qapısını heç kəsin üzünə bağlamaq olmaz. Sən nə haqla bu evə gələn qonağı qovalayırsan?

-Ay bacı, heç bilirsən, o kimdi? O, məşhur, köhnə oğru Səfərdi. Bax, o, bura gəlməməlidir. O, bizim başqa kəndlərdən oğurladığı qoyunlardı, kəsib gətirir, gəlir, sizə oğurluq ət satır.

Rübabə Sultanın qızı elə anası kimi təmiz xanım adam idi və təəssüf elədi ki, Səfər onun evinə oğurluq ət gətirmişdi. O gündən sonra Səfər bir daha buralarda görünmədi.

Bütün şamaxılılar kimi Böyükxanım ana da yerində, ustalıqla ləğəb seçməyə mahir idi. Evlərinə gələn adamların əksərinin ləğəbləri var idi: Mirzeyi Səncərani, Hüseyini-kürd və s.

Otuzuncu illərin əvvəllərində qaz-filan yox idi. Həyətdə, manqalda kömürü közərdir, dəmi çıxandan sonra gətirib evdə kürsü qurur, kürsünün içinə qoyurdular. Üstünə böyük kürsü yorğanı sərildilər. Dörd tərəfdən kürsünün ətrafına qayınana döşəyi, qayınana balışı, döşəklər düzürdülər. Hamı kürsüyə girirdi, bəzən kürsü yorğanını boğaza qədər çəkirdilər. Kürsünün üstünə böyük məcməyidə xüşkəbar qoyulurdu. Xörək də, çay da burda yeyilib-içilirdi. Ayaqlardan başlayaraq bədən qızıyırdı. Ayağını isti saxla, başını sərin, bu elə həmin kürsülərə aid bir misal idi. Günlərin birində Əzimə həmin bu kürsüdə bir qəziyyəyə uğradı. Gündüzkü işlərdən, növbələrdən yorulmuş uşaq ayaqlarını qaldırıb kürsünün üst dirəyinə söykəyibmiş. Gecə şirin yuxuda iken çöyrükür. Dabanları manqala qorlu külə düşür. Uff, eləyib böyrü üstə çevriləndə anası dabanlarını közün içindən çıxardıb yanıq yerlərinə dərman yaxır. Yəni, elə kartof soyub qoyardılar soyuq-soyuq. Hər nəşə. Səhər ayılıb ayaqlarını yaralı gördü. O zamanlar çəkmələri qaloşla geyərdilər. O da iri qaloşları dabanları kəsilmiş yun corabın üstündən ayağına geyib qarlı qış günündə küçəyə çıxdı. Çörək növbəsinə gedirdi. Arxasınca bir kişi gəlirdi. Kişidən arxada anası karton fabrikinə işə gedirdi. O fabrikdə, əslində, Böyükxanımın əmisi qızı İzzət çalışırdı. İzzət olduqca ağıllı, başaşağı, ismətli bir qadın idi. Qadın deyəndə ki, çox gənc idi, elə gənc yaşında da ərini itirmişdi, milisdə işləyirmiş, Qarabağda qaçaqlarla çarpışmada həlak olmuşdu. Bu gənc dul qadın həmin fabrikdə böyük hörmət sahibi idi. Bir qıçı bir qədər şikəst, o birindən qısa olduğuna görə və bu vəziyyətdə heç kəsdən ümid, hörmət, yəni, müavinət gözləmədiyindən, öz zəhmətinin sayəsində, əməyi ilə ruzisini qazandığından fabrik işçiləri onu çox sevirdilər. Partiyaya qəbul eləmişdilər. Kimsəsiz qadın idi. Varı-yoxu bircə əmisi qızı idi. Həmin əmiqızı Böyükxanımı da o fabrikə qəbul elətdirmişdi, aparmışdı, daha doğrusu. Hə, ana işə gedirdi. Ondan qabaqda bir kişi, kişidən də qabaqda Əzimə böyük qaloşları, kişi qaloşlarını şappıldada-şappıldada yaralı dabanlarıyanan, əzab çəkərək, bu əzabı duyurdumu, inildiyirdimi, bilmirəm, amma gedirdi. Birdən ana eşitdi ki, həmin kişi deyir:

-Vay, vay, can bala. Səni bu kökdə, bu erkən saatda evdən çıxardıb yola salana Allah insaf versin.

Ana xəcalətdən bir kəlmə də deyə bilmədi. Nə deyəcəkdi? Atası yox kimi bir şey idi, diri yetim idi. Ana da işə gedirdi. Körpələrini anası Rübabə Sultanın ümidinə qoymuşdu. Hamilə idi. Növbəti «qonaqqəldilər»dən birisi dünyaya gəlməli idi. Buna baxmayaraq işləyirdi. Belə bir halda ana nə deməli idi? Bu körpə qızdan, məktəbli qızdan kömək görürdü. Uşaqlarının saxlanması, ev-eşiyin yığışdırılmasında, su gətirilməsində nənəsi Rübabə Sultana yardım eləyirdi.

Qəribə hadisələrlə üzleşirdi Əzimə. Nənənin həyatı göylərə bağlı bir həyat idi, ulu Tanrıya bağlı bir həyat idi. Yəqin ki, onun ən qədim babaları - Göytürklər Allahın vəhdaniyyətini ilkin qəbul edən, göylərə tapınan türk tayfası göytürklərdən idi və nəsil-dən-nəslə göyə inam, göylərə inam onu gətirib islamıyyətə qovuşmuş qardaşları ilə, ulu babaları ilə, daha doğrusu, birləşdirirdi. Tez-

tez Allahın vəhdaniyyətindən, ədalətindən, əqlindən danışardı Əziməyə. Bir gün Əzimə məktəbdən evə gələndə qapını açdı və ilk anda donub durdu. Çantası əlindən düşdü. Nənə yerə döşənmiş bir yazılı parçanın üstündə uzanmışdı. Əllərini yanına uzatmışdı, gözlərini yummuşdu. Amma dodaqları nə isə pıçıldayırdı, ölməmişdi. Əzimə anladı ki, ölməyibmiş.

-Ah, nənə, ah, nənəcan, - deyə səsləndi.

Arvad, Rübabə Sultan yerindən qalxdı. Bardaş qurub oturdu. Gülümsünərək dedi:

-Qorxma, qızım, ölməmişdim.

-Bəs neyçün belə uzanmışdın, nənəcan?

-Qızım, bu, bəlkə də sənə indi demək lazım deyildi, amma bilməyin də lazımdı. İnsan şəriəti uşaq yaşlarından öyrənməli idi. Mən Kərbəladan gələndə, axırıncı dəfə, bu kəfəni ordan gətirmişəm. Üstündə yazılar ərəb dilində, Qurani-Kərimdən, Allahın qoyduğu yoldan, siratəlmüstəqimdən danışan sözlər idi. Mən bu dünyadan köçəndə - Allahım məni çağıranda, məni bu kəfənə bükəcəklər. Mən indi uzanıb, o Allahıma qovuşacağım günü xatırlayırdım, dualar eləyirdim. Pərvərdigara, deyirdim, məni çağırдыңın gün, elə çağır ki, dilim kəlməyi-şəhadətə gəlsin, la ilahə illəllaha gəlsin dilim, qızım. Deyirdim ki, Allahım, məni ömrümün sonunacan elə yaşat ki, heç kəsə ehtiyacım olmasın, özüm-özümü idarə eləyə bilim. Heç kəs qolumdan tutub məni gəzdirməsin, bağışla məni, bala, ayaqyoluna-filana aparmasın, başımı yumalı olmasın. Son nəfəsiməcən özüm-özümü idarə eləyim. Bu ən böyük arzumdur, qızım. Allah insanı yaradır. Yaradanda uşaq ağlayır, amma ətrafdakılar hamısı gülürlər, sevinirlər, dünyaya Məhəmməd ümməti gəlir. Amma dünyadan gedəndə, elə gərək yaşayasan ki, ətrafdakılar ağlayalar. Sənə vaysınalar, dünyadan əsl bir insan getdiyini deyələr. Əsl bir insan üçün ağlayalar. Sən isə ürəyin şad, bu dünyaya sənə göndərən Allahın qoyduğu yolla getmişən. Oğurluq eləməmişən, yalan danışmamışsan, ev yıxmamışsan, qeybət qırmamışsan. Qızım, dünyanın ən böyük günahlarıdır. Bir də o günahdı ki, deyərlər, növzənbillah, Kəbə qapısını yandır, ürək sındırma. Ürək sındırmaq çox ağır şeydi, qızım. Bax, bütün bunları sənə ona görə deyirəm ki, biləsən ki, mən neyçün hərdən sən olmayanda, bu gün indi gecikmişəm. Ara-sıra, hərdən-birdən mən açıram kəfənim, bilirəm ki, bu, mənim son geyimimdi, mən bu geyimimdə Allahıma qovuşacağam, İlahimə qovuşacağam. Mənim ruhum göylərdə Allahımın məsləhət bildiyi yerdə olacaq.

Bu sözləri deyə-deyə Rübabə Sultan yerindən qalxdı. Kəfəni bükdü, boxçaya qoydu, bağladı. Bu müddət ərzində dediyi sözləri Əzimə böyük bir ürək ağrısı, amma eyni zamanda diqqətlə dinləyirdi. Yaxın gəldi nəhayət. Nənəsinə qucaqladı, onun azacıq bürüşük yanaqlarından öpdü, azacıq ağarmış birçəklərindən öpdü.

-Can nənə, can nənə, mən, bilirsən, əvvəl bağçamızda, Əhməd qardaşım deyir ki, bağçamızda alma ağacı əkməmişik, tum əkməmişik, alma tumu. O Məlikməmməddəki kimi, elə almalar yetişəcək ki, heç kəs ölməyəcək, qocalmayacaq. O almadan yeyib, sən də cavan olacaqsan yenə, nənə. Bir də mən böyüyəndə həkim olacağam. Elə həkim olacağam ki, elə dərman tapacağam ki, insanlar heç birisi ölməsin, nənə. Onda nənə, ay nənə, sən də ölməyəcəksən.

-Mənim ağıllı balam. Gələn getmək üçündür. Bu dünyada yaşlı nəsil gedir, cavan nəsil onu əvəz eləyir. Mənim əvəzim sənsən, qızım. Anan idi, amma indi sənsən əvəzim.

Əzimə titrək səslə soruşdu:

-Onda nənə, ay nənə, anam da öləcək?

Qızın səsinə bir kədər vardı. Elə həmin kədərlə Rübabə Sultan dedi:

-Eeeh, o vaxta hələ çox var. Anan cavandı. Ey qızım, insanlar ancaq qocalırlar, qocalırlar, qocalırlar, əldən düşürlər, onda Allah onları çağırır bu dünyadan ki, daha bəddi, əzab çəkməyin.

Qız yeni bir qorxu səs ilə yenə soruşdu:
-Nənə, ay nənə, mən də öləcəyəm?

Arvad uşağın alnından öpdü. Çiyinlərini, saçını, alnını oxşadı. Gülümsədi. Dedi:
-Ay bala, sən niyə ölürsən? Görmürsən, alimlər necə gözəl şeylər icad eləyirlər? Odey ləmpəmizi gətiriblər lampaqaynan əvəz eləyiblər. İradiomuz var - oxuyur, qulaq asırıq. Tramvay icad eləyiblər. Ay qızım, alimlər çox şeylər icad eləyiblər. Elə sən özün də dedin ki, böyüyəndə həkim olacaqsan, dərman icad eləyəcəksən. Məni qoymayacaqsan ölməyə, nəinki sən, mənim balam. Ölməyəcəksən, arxayın ol.

Və qızın hər iki yanağından öpdü.

Əzimə lap da balaca deyildi. Məktəbli qız idi. Onun ölüm haqqında təsəvvürü var idi bir qədər. Əqrəbadan, qonum-qonşudan ölənlərin haqqında eşitmişdi. - Rəhmətə getdi, - deyirdilər. Hətta özünün də balaca bacısı var idi, qardaşı Əliheydər vəfat etmişdi. Nənə onları öz əlləri ilə yumuşdu. Yaşıl əsməşal şalına bükmüşdü balaca qundaqları, körpələri və qonşu Məlik əmi gəlib onları aparıb dəfn eləmişdi hardasa. Yer-yurdları da, qəbirləri də bəlli deyildi. Diri yetim idilər. Ataları ola-ola onları qonşu Məlik əmi dəfn eləmişdi. Bunlardan Əzimənin xəbəri var idi. Amma ölümü bu qədər yaxın, lap yaxın bilmirdi, Rübabə Sultan deyirdi:

-Eeeh, ay bala, sən məktəbdən gəlincə bacın Validə quş oldu, uçdu getdi. Mələkdə, göylərdə mələklərlə birləşdi. Yaxud, deyirdi ki, siz Badam bibigildən gəlincə balaca qardaşınız uçdu, mələk oldu, uçdu getdi. Bacısı Validəni tək buraxmadı. İndi onlar göylərdə qanad-qanada, mələklər içində uçurlar.

Hərdən Əzimə kiçik qardaşları ilə həyəətə çıxardı. Göy onda ulduzlarla dolu olurdu. Baxırdı göylərə, deyirdi:

-Ay nənə, bəs heç ulduzların içində, sən deyirsən, göydə mələklər var, göydə ruhlar var, bəs heç ulduzların içində onlardan görünən yoxdu...

-Ay bala, onu sizin gözünüz görməz. Göylər çox-çox uzaqdı. Yeddi qatlı göy var. O yeddi qatlı göyə nəzəriniz hardan çatacaq? Əlbəttə, görə bilməzsiz. Onu ancaq peyğəmbərlər görə bilərlər. Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərimiz olub dünyada bala, onlar görüblər. Bəlkə imamlar da görüblər. Amma bizim kimi adamlar, saya, avam adamlar elə şeyləri görə bilməz. İllah da ki, siz uşaqsız. Alim olarsız, nücum elmini öyrənərsiz. Bəlkə içinizdən münəccim olan da çıxdı.

-Münəccim nədi, ay nənə?

ADQOYMA - ŞƏBBƏXEYİR

Əzimənin adqoydu mərasimi qərribə bir (indi qərribədir, o zamanlar qərribə deyildi bu) mərasimlə başlandı. Rübabə Sultan əqrəbanın ən seçmə xanımlarını, yeni, seçmə deyəndə ki, dövlətinə görə yox, qabiliyyətinə, tərbiyəsinə görə, evinə şabbaxeyirə dəvət etdi. Şəbbəxeyir deyirdi buna Şamaxı ləhcəsilə.

Səhər tezdən həyətdə ev sahibinin oğlu Əli ocaq üçün üç daş qoydu və Rübabə Sultan iri teştə bu ocağın üstünə qoydu. Altına od qoydular, ağac qoydular, uşaqlar kömək eləyir və maraqla Ağa nənənin nə edəcəyinə tamaşa edirdilər. Rübabə Sultan böyük teştə xeyli əriniş yağ tökdü, bir qədər zəfəran atdı, bir qədər sarıkök atdı. Yağ əriyib tavanın içini bütöv tutanda, yavaş-yavaş təzəcə ələnmiş buğda unundan bu teştə - yağın içinə tökür, halva çalan təzədə iri, böyük taxta çömçə ilə qarışdırır-qarışdırır onu əriniş yağa hopdururdu. Yavaş-yavaş yağ qaynamağa və

unu qovurmağa başladı. Un qovrulmağa başlayanda böyük çaydanlarda qaynanmış su gətirib Rübabə Sultanın əlinin altına qoymuşdular. O, ya qaynanmış su dolu vedrədən, yaxud bu çaydanlardan yavaş-yavaş qızarmağa başlayan unun içərisinə tökməyə başladı. Tökdükcə qarışdırırdı, qarışdırdıqca yağ hopmuş xəmir pıqqıldayır, həyətin uşaqları ətrafda atılıb düşürdülər. Nəhayət, un xəşildən bir qədər duru hala gələndə Rübabə Sultan teştin ağzına ikinci bir teşt keçirdi, ocağın odunu azaltdı.

-Hə, uşaqlar, day ocaqnan işiniz olmasın. Qoyun qazmaq tutsun. Xəşilinki yağdı, baldı, şəkərdi, amma quymağınkı ədviyyatdı, qazmaqdı. Gedək ədviyyat döyək.

Uşaqlar həvəslə eyvana çıxdılar. Orada Molla nənənin həvəngdəstəsində darçın, zəncəfil, badyan, mixək, hil və s. Ağa nənənin - Rübabə Sultanın verdiyi ədviyyatdan döydülər. Xanım - Rübabə Sultan onu - döyülmüş ədviyyatı kələğayından keçirdib undan da zərif bir hala saldı. Sonra bunu iri gümüş piyalələrə doldurub içəridə komodun üstünə qoydu. Bal bərnisini də oda bir qədər yaxın qoydu ki, tamamilə ərginləşsin. Onsuz da duru idi, kəhrəba kimi sarı beçə balı idi. Amma hər halda yenə də istədi ki, bir qədər də durulan kimi olsun bal.

Qonaqlar yavaş-yavaş gəlməyə başladılar. Zahı evin yuxarı başında zərrin yorğan-döşəkdə uzanmışdı, balaca qızcığazı da qundaqda onun yanına qoymuşdular. Camaat cəm olan kimi Rübabə Sultan içəri girdi. Molla nənəni çağırırdı, yəni heç çağırmasa idi də, Molla nənə hazır idi. Gəldi, oturdu zahının yanında. Onun solunda əyləşdi Rübabə Sultan. Molla nənə çağanı qucağına alıb - Bilmillahir Rəhmanir-Rəhim, - dedi, - Mən bu balaca qıza, Allahın - böyük Allahın bizə bağlıladığı, bu övladsız evə bağlıladığı balaca qıza ad qoymağa hazırlaşırım. Xanımlar, mən oxuduqca, «Amin» dediyim yerdə «Amin» deyərsiz.

Arvad oxumağa başladı. Bir-bir imamların adını çəkirdi və hər birinin adını çəkdikcə qızın qulağına deyirdi:

-Sənin adını Əzimə qoyuram. Allah qəbul eləsin. Amin!

«Amin» səsləri ucalırdı. Arvad oxuyurdu:

Qılın namazınızı, qoymayın qəza,
Qiyamət günündə verərlər cəza
Səkkizinci İmamı - ya Qərib İmam Rza,
Doqquzuncu İmamı xəbər al, deyim.

Allahın əmriylə, Allahın inayətiylə, Allahın - böyük Allahın, Pərvərdigarın hikmətiylə, sənin adını Əzimə qoyduq. Allah özü ömrünü uzun, taleyini xoş eləsin. Nənən toyunu görsün, anan səndən nəvə görsün. Amin.

Yenə «Amin» səsləri ucaldı. Axır ki, on iki imamın adı bitənə qədər Molla nənə o məşhur mərsiyəni oxudu. Daha doğrusu, bu mərsiyə deyildi. On iki imam adı ilə adqoyma mərasimi idi, bəzən bunu mərsiyə kimi də oxuyurlar, doğru deyil. Təntənəli adqoyma mərasimində, uşağın qulağına ilk dəfə həyatında on iki imam adı çəkilirdi şiələrin anlayışınca. Bundan sonra Molla nənə qundağı verdi Rübabə Sultana. Rübabə Sultan aldı, alından öpdü, - Allah səni xoşbəxt eləsin. Yenə Amin. Bundan sonra çağanı - qundağı bir-bir bütün məclisdə oturanlara ötürdülər, bu, ona verdi, o, ona verdi. Hamı uşağı öpür, hamı ona xoş arzular, xoş diləklər bildirir, deyirdi. Və nəhayət, çağa gəlib yenə, axıncı dəfə Molla nənənin əlinə çatdı. Molla nənə çağanı zahının yanına qoydu. Gələn qonaqlar zahı üçün nə hədiyyə gətirmişdilsə, bir-birindən ötürə-ötürə zahının yanına, çağanın ayağı altına düzdülər. Bundan sonra ortalığa Rübabə Sultanın Kərbəla və Məşhəddən gətirdiyi iki qələmkar süfrə döşəndi. Sağ tərəfdən, sol tərəfdən cərgəynən

oturanların birinin qənşərinə Kərbəla süfrəsi, o birinin qənşərinə Məşhəd süfrəsi döşəndi. Rübabə Sultan durub heyətə keçdi. Quymaq tavasını oddan endirdi. Köməkləşib heyətin adamları ilə içəri gətirdilər. Dərincə nimçələr qoyuldu. Məclisə bal, qaşıqlar, ədviyyat verildi. Yaxşı dağlı çörəkləri verildi. Pendir qoyuldu, məzə üçün ki, quymaq ürəyini vuran bir damcı pendir istəyə bilər. Rübabə Sultan bir-bir nimçələrə, iri çömçə ilə quymaq tökür və üstünə darçın səpir, bal qoyurdu. Ondan sonra tavanın dibinə çatanda, az qala 1 santimetr qalınlığında qazmağı parçaladı, xırda parçalarla hərənin boşqabının qırağına bir parça qazmaq qoydu. Boşqablar qonaqların qənşərinə düzüldü və şabbaxeyir yeməyi başlandı.

Gecəydi. Ata - Məhəmməd hansı bir təsadüfün nəticəsində bu dəfə bir neçə gün şəhərdə qalmışdı. O, Əzimənin, daha doğrusu, ona elə gəlirdi ki, anası Xanım padşahın adı qoyulmuş Əzimə xanımın şabbaxeyirində iştirak elədi. Axşam kişilərə də dolma, yaxşı Şamaxı dolması - əla, fındıq boyda dolmalardan, sonra quymaq verildi. Kişilər də ləzzətlə yedilər. Kişilərin də içərisində mähəllə mollası var idi. O da bir salavat çevirdi. O da bir uşağa xoş bəxt, tale arzuladı, məclis «Amin» dedi. Hamı dağılıb getdi və gecə düşdü. Rübabə Sultan yer hazırladı, həmişəki kimi. Zahının yanında çağa, ondan da bəridə kürekəni üçün yer saldı və keçib öz otağına çəkildi. Hamı yatdı. Gecə yarısı birdən Rübabə Sultan çağanın ağladığını eşitdi. Uşaq hey ağlayırdı, dayanmırdı. Axı bu bir neçə günün ərzində bilinirdi ki, bu uşaq ağlağan deyil. Neyçün uşaq bu qədər... çatlayır elə bil. Rübabə Sultan qonşu qapının qənşərinə gəldi. Otaqdan araladı balaca qapını.

-Aaz, aaz... Böyükxanım, aaz, uşaq ağlayır ey, ayıl.

Böyükxanım çox cavandı. İlkini itirməsinə baxmayaraq, bu uşağı da elə belə, sanki o deyil, anası doğmuşdu. Laqeyd kimi idi, yuxudan ötrü ölürdü, yatmaq istəyirdi.

-Ay ana, götürürəm, almır da...

Uşaq hey ağlayır, Böyükxanım isə döşünü uşağın «ağına» soxmağa çalışırdı. Amma uşaq...

-Ana, vallah, süd verirəm, ana, vallah, süd verirəm. Almır eee, ay ana, almır.

Gənc qız yuxulu-yuxulu, heç gəlin də demək olmurdu, doğrudan da gənc qız, on beşini hələ güclə doldururdu, uşağın ağına soxurdu döşünü guya. Rübabə Sultan çarəsiz qaldı. Kürekəni ilə qızının yatdığı otağa girmək onun nəzərində, onun aləmində qəbahət idi, ayıb idi. Çarəsiz qaldı, keçdi o birisi otağa. Gördü ki, çırağın balaca işığında, yuxulu gənc ana döşünü beləyin ayağına soxur, başı aşağıda, yorğanın yanındadı. Dümsüklədi qızını:

-Ay qız, ay bala, - yavaş səslə deyirdi, - aaz, görmürsən, çağanın ağına yox, ayağına verirsən südü axı...

Götürüb qundağı çevirdi və ananın döşünə saldı. Çağanın səsi dərhal kəsildi.

Bu xoş tale, xoş bəxt dilənən, səadətler dilənən, ad verilən, qulağına on iki imamın adı çəkilən, ulu diləklərlə böyük Pərvərdigara «Amin» deyilən Əzimə anasının döşünü tapan kimi marçılıtnan əmir, mışıl-mışıl uyuyurdu.

MƏNİM HÖKUMƏTİM

Əzimə əsla ağlamırdı. Qəmertacın ağlaması, naləsi göyə dirənmişdi. Bu zaman onlara yaşlı bir kişi yaxınlaşdı.

-Ay balacalar, hara gedirsiniz?

Dilotu yemiş Əzime dedi:

-Gül almağa.

-Elə siz özünüz gülsüz də. Gülü neynirsiniz.

Bundan sonra Əzime kişiye başa saldı ki, onlar yolu azıblar. Evlərindən gül almağa çıxıblar, amma yolu azdıqlarından indi daha evə qayıda bilmirlər. O zamanın bütün uşaqları kimi, əlbəttə, onlar ev, ünvan, adres-filan bilmirdilər. Kişi bunların hərəsini (güclü pəhləvan cüssəli bir kişi idi) bir qolunun üstünə alıb, yaxındakı milis idarəsinə gətirdi. Birbaş rəisin otağına keçdi.

-Yoldaş rəis, mən bu qızları tapmışam. Novruz bayramıdır, görünür, hallı-əhvallı ailədənirdilər. Uşaqlara pul verilib, gül almağa çıxıblar, amma yolu azıblar. İndi evlərinə qayıda bilmirlər. Mənim ünvanım belədi: Yuxarı Dağlıq küçəsi, № 55. Xahiş edirəm, ata-anası bunları axtarsa, onları mənim evimə göndərsiz. Bunu deyib, kişi qeydiyyat keçirdi, qol çəkdi və uşaqları götürüb evinə gəldi. Uşaqlar müxtəlif ahəngli, müxtəlif geyimli və müxtəlif danışılıq uşaqlar idi. Qəmertac hələ də hiçqırır, burnunu çəkir, balaca yumruqları ilə gözlərini ovuşdururdu. Verilən şeyi yemirdi. Əzime isə əksinə, parça-parça danışdı. O deyirdi:

-Qardaşım var idi, təzəcə ölüb. Evimizdə yasdı. Bir Qəmər xala gəlmişdi, mənə pul verdi. Qəmertacnan fikirləşdik ki, gedək gül alağ.

-Hə, nə yaxşı, nə yaxşı. Evin sahibi uşaqları otağa gətirdi. Otağın ortasına iri, qələmkar süfrə çəkilmişdi. Süfrənin üstünə Novruz bayramının padşahı olan səməni qoyulmuşdu. Səməninin ətrafında şamlar yanırdı. Kiçik nimçələrdə şəkərbura, paxlava, noğul, nabat, ləbləbi, kişmiş düzülmüşdü. Ev sahibi uşaqları bu süfrənin başında əyləşdirdi.

-Mənim qonaqlarım evimə xoş gəlib.

Ev sahibinin xanımı gəldi. Qızları qucaqlayıb öpdü. Hər ikisi mehriban adamlar idi. Görünür, övladları yox idi, yaxud cənubdan bura gəlmişdilər, övladları analarının, yəni, nənələrinin yanında qalmışdı. Uşaq həsrətilə bu balacaları elə ovundururdular ki, elə yedizdirirdilər ki, elə dilləndirirdilər ki...

-Qızım, sənın adın nədi?

-Mənim adım Əzimədi, bax, bunun adı Qəmertac. Bunun bir bacısı da var, adı Zərintacdı. Ataları hambaldı, hamı küçədə ona Hambal əmi deyir. Hə, elədi. Kasıbın itinin adı «qızıl» olar. Hambalın da qızlarının adı Qəmertac, Zərintac olar.

Böyüklər güldülər.

-Yaxşı, sən heç şer-zad bilirsən?

Qəmertac bilmir, amma mən bilirəm.

-Bir oxu, görüm.

-Havaynan oxuya bilmirəm ki... Söznən oxuyuram.

-Elə neynək, neynək, qızım, canım, gözüm, şirin sözüm, söznən oxu, - deyə ev sahibəsi şirin-şirin Əziməni dindirdi.

Əzime özünə xüsusi bir görkəm verib, çiyinlərini çəkdi, əlini əlinin üstünə qoydu və deklomasiya kimi söyləməyə başladı:

Bayquş mənəm, bayquş mən,
Hər quşlardan say quş mən.
Nə bələli başım var,
Sızıldaram yay-qış mən.

Qız bu bayatını deyib qurtaranda ev sahibləri xeyli təəssüf, kədər və təəccüb içində susub durdular. Nəhayət kişi soruşdu:

-Qızım, bu bayatını sənə kim öyrədib?

-Özüm öyrənmişəm.

-Axı özünə bir öyrədən olub.

-Eee, əmican, nə bilim, öyrənmişəm də, özüm öyrənmişəm.

-Hə neynək, neynək, - ev sahibəsi başını sığalladı, - Allah səni xoşbəxt eləsin. Allah elə eləsin ki, sən bu bayatıdakı taleyə sahib olmayasan, qızım. Gəl, sənə mən də bir şer öyrədim.

Əzimənin çiçəyi çırtladı:

-Hə, hə, öyrət... öyrət... öyrət... öyrət...

-Bax, denən ki,

Ağ dəvə gallah gedər,
Gah dayanar, gah gedər,
Qorxma, ay balaca qız,
Üstündə Allah gedər.

Əzimə Allahın ona bəxş etdiyi qeyri-adi yaddaşla dərhal bayatını təkrar elədi:

Ağ dəvə gallah gedər,
Gah dayanar, gah gedər,
Qorxma, ay balaca qız,
Üstündə Allah gedər.

Elə bunu deyib qurtarmışdı ki, qapıda anasının dayısı ilə milis geyimli dayıoğlusu peyda oldular. Əzimə cəld yerindən qalxdı, anasının dayısına tərəf qaçdı.

-Babacan, babacan, bizi tapıblar, mən tapılmışam. Qəmərtac da tapılıb.

-Görürəm, görürəm. Tapılmırsınız. Çox sağ olun.

-Qardaş, necə yeni çox sağ olun? Allah bayramınızı mübarək eləsin. Eşitmişik evinizdə hüçür düşüb.

-Əşi, onu hardan bildiz? Hə, yəqin Əzimə doğrayıb-töküb.

-Elədi. O birisi qız o qədər danışmırdı. Elə hey hıçqırır-ağlayır.

-Elədi də, elədi. Bir-birinə oxşamırlar. Qonşudurlar.

-Onu da bilirik.

-Bu köçmədi, gəlmədi buraya...

-Sən Allah, qardaş, - deyə ev sahibi dayıdan soruşdu, - mənə deyən görüm bu uşaqlar kimdi? Niyə bunun birisi bu qədər şən, dilli-dilavər, ağlamır. O birisi elə hey hıçqırır və heç nə demir, heç nə danışmır.

-Eh, ay qardaş, - deyib hirsələnmiş dayı, çünki səhərdən şəhəri gəziblər, nəhayət dayıoğlunun vasitəsilə milisə gəlib, uşaqların aparıldığı ünvanı öyrəniblər, - sən, çox sağ ol, uşaqlarımıza ziyə durmusan. Bayram günü nənələrinin, analarının gözü yoldadı, ağlayırlar. Amma bax, bu sənin ....., bu mənim.

Hər ikisi güldülər, bayramlaşdılar.

-Əyləşin, süfrəmizdən şirniyyat dadın, bir şey yeyin.

-Yox, qardaş, evdəkilər çox nigarandı, bayramınız mübarək olsun. Neçə belə illərə çıxasınız.

-Siziynən belə, siziynən belə...

Qəmərtaçı dayıoğlu, Əziməni isə dayı qucağına alıb qapıdan çıxdılar və evə tərəf yollandılar. O birisi Novruz bayramında daha başqa bir hadisə baş verdi. O gün Rübabə Sultan ərinin qohumu olan Tərən bəy Əliyarbəyovun evinə qonaq getdi və uşağı da - balaca Əziməni də özü ilə apardı. Çünki Tərən bəyin özünün Gürcüstandan evlənilib gətirdiyi Mina xanımla övladı olmadığı üçün bütün əqrəba uşaqlarını öz övladları kimi bilər, sevərdilər və bu Novruz bayramında balaca Əziməni əzizləyəcəkləri məlum idi. Bütün qohumları birləşdirən, əslində heç birini tanımasa da, ərinin bütün kənd qohumlarının hamısını məhəbbətlə, hörmətlə qəbul edən Mina xanım Rübabə Sultanla balaca Əziməni görçək cəld qarşılına çıxdı, o boylu-buxunlu, o dolu bədənli qadın elə bir sürətlə yaxınlaşdı Rübabə Sultana ki, qu kimi. Qızçıqazı qapıb yuxarı qaldırdı:

-Ay sən bizə xoş gəlmisən... Ay sən bizə səfa gətirmisən... Ay sən Novruz bayramın mübarək olsun. Elə özün də bu yaşıl paltarınla, saçındakı qırmızı bantınla xalis səməniyə oxşayırsan, ay gözəl qızım... Rübabə xanım, buyurun, buyurun, keçin yuxarı.

Qonaqları kiçik otağa dəvət etdi. Böyük otaqdan səs-küy gəlirdi, kişi səsləri. Rübabə Sultan elə güman etdi ki, Novruz bayramına generalı təbrik etməyə gələn qonaqlardı. Amma elə deyildi. Novruz bayramının adını bunların heç biri çəkmirdi, çəkə bilmirdi. Hamısı kommunist idi, hökumət adamları idi, başçıları idi. Sadəcə guya qonaqlığa yığılmışdılar. Elə bu dəm general gülə-gülə ön otağa keçdi, ona nə isə lazım olmuşdu. Əziməni xanımının qucağında görəndə əyildi, üzündən öpdü:

-Ay sən bizə xoş gəlmisən, ay sən bizə xoş gəlmisən. Gəl gedək, səni qonaqlarla tanış edim. - deyər qızı xanımından alıb içəri otağa apardı və gülə-gülə qonaqlara təqdim etdi, - tanış olun, Əzimə xanım. Gələcəyin ya hakimi, ya müstəntiqi, ya prokuroru, bilmirəm, amma bunlardan birisi olmalıdı. Çünki onun danışığını dinləsəniz, siz də bilərsiniz ki, gələcəkdə bu çox böyük bir dövlət adamı olacaq.

Bu zaman Novruz bayramı ilə orucluq bir günə düşmüşdü. Əzimə evlərində heç kəsin gündüzlər çörək yemədiyini bilirdi, orucluq idi, amma burda süfrənin üstü müxtəlif əlvan yeməklərlə dolu idi. Və qonaqlar yeyirdilər, içirdilər, Əzimənin su sandığı araş içirdilər, şampan içirdilər, şərab içirdilər. Kim nə istəyirdi, onu danışib gülürdü. Dövlət adamları idi hamısı, dövlət başçıları idi, hökumət üzvləri idi. Birdən onların içərisindən Hüseyin adlı birisi əllərini uzadıb uşağı generaldan aldı:

-Gəl qızım, gəl, sən gəl bura, sənə şəkərbura verim, paxlava verim, noğul verim, ləbləbikişmiş verim.

Qız nənəsinin başqa adamdan şey almasını məqbul hesab eləmədiyini bilirdi. Qadın həmişə deyirdi:

-Adam özgədən şey almaz. Yeməyi, şirniyyatı adama anası, nənəsi, atası verər.

Əzimə atasını çox az görmüşdü, heç xatırlamırdı. Onun ata olduğunu bilmirdi də. Amma hər halda bu yad kişi də ata qışminə mənsub idi.

-A yox, yemirəm.

-Neyçün?

-Orucam, axı indi orucluqdu... Siz də orucunuzu yeyirsiniz.

Məclisdə bir an sükut əmələ gəldi. Hamı susub balaca qızı dinləyir, onun Hüseyinlə müsahibəsini böyük bir həvə, xüsusi maraqla dinləyirdilər.

-Yoox, orucluq nədi, ay qızım? Bizim hökumətimiz orucluğu qadağan eləyib. Orucluq yoxdu.

-Var. Sizin hökumətiniz sizə pul verir, «oruc tutma», deyir, siz də tutmursuz. Mənim hökumətim mənə deyir ki, «oruc tutmasan, sənə çörək vermərəm». Hamı heyrət və təəccüb içində belə

kəskin cavabı gözləməirdi. Axı belə sözləri böyüklər desəydi, dərhal dövlət qərarlarına müğayir az qala xalq düşməni hesab eləyərdilər onu. Körpə uşağa gör bir nələr öyrədirlər bunlar, İlahi? Bir qədərdən sonra bu qız oktyabryat, sonra pioner, sonra komsomol, sonra partiyaçı olmalı idi. Buna kim belə tərbiyə verir? Hüseyin soruşdu:

-Sənin hökumətin kimdi?

-Sizin hökumətinizi bilmirəm, görməmişəm, amma mənim hökumətim nənəmdi. Deyir ki, adam gərək orucluqda oruc tutsun.

General məsələnin yoğnuyacağını qəlbən, daxili bir hisslə anladı və məsələni zarafata salmağa başladı:

-Hə, Hüseyin, aldın payını, çağır dayını... Ver bura qızı... O heç bir vaxt heç kəsdən şey-mey alıb-eləmir. Ona deyiblər ki, adam özgedən şey almaz.

General bunu bilirdi və gülə-gülə, zarafat şəklində qızı aldı və otaqdan çıxdı. Ürəyində düşünürdü:

-İlahi, əgər bu bəzi adamların, burda oturanların deyil, bəzi namərdlərin dilinə düşsəydi, yazıq Rübabə Sultan ilim-ilim itərdi vətənindən.

Mənbə: AZERİ.org, 2003

Veb direktor: Betti Bleyer

Veb üçün hazırlayan: Arzu Ağayeva

Veb master: Ülviyyə Məmmədova